

भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळ स्वीय ग्रंथमाला क्र. ६५

ऐतिहासिक
संकीर्ण निबंध खंड ३ रा

श. १८६८

इ. १९४६

MIK
954
M 289.III A

किंमत २ रुपये

Printed by Mr. Vitthal Hari Barve at the Aryabhushan Press, House
No. 215/1 Shivaji-Nagar, Poona City and published by
Gangadharrao Narayanrao Mujumdar, C. I. E.,
at 313A Sadashiv Peth, Poona 2, India.

MR
954
M 289.III A

CATALOGUED

शिवचरित्र साहित्य खंड

किं. रु.

खंड १ स्वी. ग्रं. मा. क्र.	३०	पुरंदरे व द. वि. आपटे	पृ. १५४ (श. १८४८)	१॥
२	३३	मंडळचिटणीस	पृ. ४२६ (श. १८५१)	४
३ पुरस्कृत ग्रं. मा. क्र.	२४	शं. ना. जोशी व ग. ह. सरे	पृ. २७८ (श. १८५२)	३
४ स्वीय ग्रं. मा. क्र.	३८	मंडळचिटणीस	पृ. १२६ (श. १८५६)	१॥
५	५५	शं. ना. जोशी	पृ. ३६३ (श. १८६४)	३॥
६	४७	ग. ह. सरे	पृ. १५० (श. १८५९)	१॥
७	५०	रु. वा. पुरंदरे व द. वि. आपटे	पृ. १६४ (श. १८६०)	१॥
८	५५	शं. ना. जोशी	पृ. १३२ (श. १८६४)	१॥
९	६२	शां. वि. अवळसकर	पृ. ११८ (श. १८६६)	१॥

ऐतिहासिक संकीर्ण साहित्य खंड

किं. रु.

खंड १ स्वीय ग्रं. क्र.	३५	मंडळ चिटणीस	पृ. २०२ (श. १८५३)	२
२	४२	मंडळ चिटणीस	पृ. १०० (श. १८५६)	१॥
३	५४	शं. ना. जोशी	पृ. ३३२ (श. १८६३)	३
४	५६	मंडळ चिटणीस	पृ. १८६ (श. १८६४)	१॥
५	६१	मंडळ चिटणीस	पृ. ९५ (श. १८६५)	१॥
६	६४	शं. ना. जोशी	पृ. १०६ (श. १८६७)	२

ऐतिहासिक संकीर्ण निबंध खंड १ (श. १८६५) पृ. ११२ किं. रु. १॥
 " " खंड ३ (श. १८६८) पृ. ७७ किं. रु. २

पुणे नगर संशोधन वृत्त खंड १ (श. १८६४) पृ. ८६ किं. रु. १
 " " खंड २ (श. १८६५) पृ. ७५-१७६ किं. रु. १॥
 " " खंड ३ (श. १८६८) पृ. १८७-२६९ किं. रु. २
 [तीनहि खंड एकदम ४ रु.]

वृत्तनीति-वा. सि. वैद्रे, प्र. ७६ ग्रंथ पृ. ६४ किं. रु. ३
 ट. हं. वेगळे

Library

IAS, Shimla

MR 954 M 289. I A-M 289. IV A

00008976

रु. १॥

रु. २

रु. ३

रु. ३

रु. ३

रु. ३

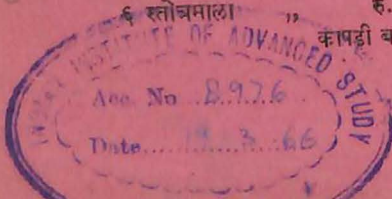
रु. ३

कापडी बांधणीस ८ आणि जादा.

MR 954 M 289. III A

अंबट

- १ मानुदास डॉ. अंबट
- २ एकनाथ
- ३ भिक्षुगीत
- ४ दासोपंत
- ५ बहिणाबाई
- ६ स्तोत्रमाला

अनुक्रमणिका

नि. क्रम	निबंध	लेखक	पृ.
१	त्रिमूर्तीची कल्पना-उगम व विकास	डॉ. भ. प. करमकर	१
२	परिभाषाभास्कर	श्री. र. रु. पाटणकर	३
३	चौभा-कविकृत उखाहरण	श्री. च. ग. फके	११
४	कांहीं अप्रसिद्ध पद्यकार व त्यांचीं पदे	डॉ. रा. ग. हर्षे	३७
५	रामाचा (त्राण) ही षष्ठी आहे काय?	श्री. गो. रु. मोडक	४९
६	खेड (जि. पुणे)	श्री. च. रा. गुप्ते	५८

मंडळवृत्त—

साभार पोंच-परिचय	१-३
३२ वे वार्षिक संमेलन कार्यक्रम	१-२
३५ वा वाढदिवस समारंभ कार्यक्रम	३
शक १८६८—ग्रंथालय	६-१०
„ —नवीन सभासद	१०-११
„ —पाक्षिक सभा निबंध	१२-१४

स्वतंत्र—

ऐ. सं. सा. सं. ६-प्रस्तावना	१-६
„ विषयसूची	७-८
„ व्यक्ति-स्थल सूची	८१-९१

ऐतिहासिक संकीर्ण निबंध—खंड ३

१ त्रिमूर्तीची कल्पना—उगम व विकास

(डॉ. अ. प. करमरकर, एम्. ए., एलएल. बी., पीएच्. डी., भा. वि. भ. मुंबई)

भारतीय संस्कृतीच्या निरनिराळ्या अंगोपांगांचा विचार अजून सुसंपूर्ण रीतीने झालेला नाही. किंबहुना प्राचीन भारतातील ' राजकीय, आर्थिक, धार्मिक, कलात्मक वगैरे विषयांची चर्चा अजून व्हावयाची आहे. ह्या शतकाच्या पहिल्या पंचविशीपर्यंत भारतीय इतिहासाचा मूलभूत आधार म्हणजे ऋग्वेद होय अशी वेगवेगळ्या पंढितांची ठाम समजूत झालेली होती; व म्हणूनच आर्य, त्यांचे वसतिस्थान, त्यांची आक्रमणे, त्यांची भाषा, त्यांचा वंश वगैरे विषयांसंबंधी विशेष ऊहापोह होऊन आर्यच जगाच्या सुधारणेचे मूलस्तंभ होत अशी कल्पना प्रसृत पावली होती; परंतु मोहेंजो-दडो वगैरे ठिकाणी झालेल्या उत्खननामुळे वरील समजुतीस थोडासा धक्का बसला. कां की, आर्य येण्याच्या अगोदरचे येथील रहिवाशी जास्त सुसंपन्न असून, राजकारण, धर्म वगैरे बाबतीत ते जास्त श्रेष्ठ होते हे वरील स्थळी उपलब्ध झालेल्या अवशेषांवरून दिसून येते. असो. आज रोजी फक्त त्रिमूर्तीच्या उगम व विकासासंबंधी चर्चा करण्याचे ठरविले आहे.

पुराणकालापासून त्रिमूर्ति ह्या शब्दाचा सामान्य अर्थ म्हणजे, ब्रह्मा, विष्णु आणि शिव यांचे प्रतीक होय. हे तीन देव सत्त्व-रज-तमात्मक पृथ्वीचे द्योतक असून त्यांच्याकडे अनुक्रमे सृष्टि, स्थिति आणि प्रलय असे जगाचे व्यापार असतात ते सांभाळण्याचे काम असते. आतां यातील मुख्य देव कोण या प्रश्नाचा उलगडा जो तो आपापल्या मते करित असतो. पुराणग्रंथांमध्ये ह्या गोष्टीविषयी पुष्कळच काथ्याकूट केलेला आढळून येतो. काहीं ठिकाणी सृष्टीचे मूलभूत तत्त्व अव्यक्त, तर काहीं ठिकाणी ब्रह्मा, विष्णु, शिव, हे देव असल्याचे सांगितले आहे. इतरत्र ब्रह्मा आणि विष्णु हे शिवाच्या उजव्या व डाव्या भागांतून निर्माण झाले असे वर्णन केल्याचे आढळते. तदनंतर ह्या तीनही देवांमध्ये भाडणे कशी निर्माण झाली व ती कशी मिटली ह्याविषयी निरनिराळ्या कथांरूपाने माहिती सांगितली आहे. विष्णूने

मोहिनीचें रूप घेतलें त्यावेळीं शिव त्याच्या पाठीमागें कसा लागला व त्याला पुत्र कसा झाला ह्याचें रसभरीत वर्णन वाचून मनास विस्मय वाटल्याविना राहात नाही. विशेषतः विष्णु व ब्रह्मा यामध्ये श्रेष्ठ कोण याबद्दलचें भांडण चाललें असतां मध्येच शिवलिंगाची उत्पत्ति कशी झाली आणि ब्रह्मा व विष्णु ह्या देवांना ह्या लिंगाच्या दोनही टोकांचा टावठिकाणा कसा लागला नाही वगैरे वृत्तांत अत्यंत मनोरंजक स्वरूपाचा आहे. कसेंहि असो, ह्या मूर्तित्रयाचा प्राचीन इतिहास वर्णनीय आहे. तो येथें वर्णन करण्याचा आमचा इरादा आहे.

त्रिमूर्तीच्या उगमाविषयीं बार्थ, क्रूझर, कांय वगैरेंनीं निरनिराळे अभिप्राय व्यक्त केले आहेत. तरी सामान्यतः मान्य झालेला अभिप्राय म्हटला म्हणजे त्रिमूर्तीची कल्पना वेदकालापासून अस्तित्वांत आली असून ह्या देवतांचीं त्रिकें सूर्य, वात, अग्नि अशा स्वरूपांत आली आहेत, एवढाच (मैत्रायणीसंहिता ४. १२. २) आहे. पुढील कालांत मैत्रायणी उपनिषदांत ब्रह्मा, विष्णु आणि रुद्र हीं एकाच अव्यक्ताचीं अंगें असून तीं सत्त्व, रज, तमाचीं प्रतीकें होत असें म्हटलें आहे. याशिवाय ह्या मूर्तित्रयांचा उल्लेख प्राणामिद्देत्र, ब्रह्मा, नृसिंहतापनीय आणि रामोत्तरतापनीय ह्या उपनिषदांत, महाभारतांत व हरिवंशांत केलेला आढळून येतो.

पण आमच्या मते त्रिमूर्तीच्या कल्पनेचा उगम प्रथमतः शैवसांप्रदायांतच झालेला दिसून येतो. मोहेंजोदडो येथें एक तीन तोंडांची योगासनांत असलेली शिवाची आकृति आढळता आलेली आहे. सर जॉन मार्शलनें तर्क केल्याप्रमाणें ह्या त्रिमूर्ती शिवाच्या आकृतीपासूनच पुढील त्रिमूर्तीची कल्पना सुचली असावी. एकंदर मोहेंजोदडो येथील लिखाणावरून शिव हाच जगाचा सृष्टि-स्थिति-प्रलय या तिहींस जबाबदार आहे असें सिद्ध होतें. व म्हणूनच ह्या तीनही अवस्थांचें निदर्शन म्हणून त्याची आकृति तीन तोंडांची बनविली असावी व ह्या म्हणण्यास दुजोगा ऋग्वेदांत आढळून येतो. तेथें एके ठिकाणीं असें नमूद केलें आहे कीं 'हे इन्द्रा, तूं तीन तोंडांच्या व सहा डोळ्यांच्या दासांचा पराभव केलाम. ऋग्वेदांत अशीं पुष्कळ उदाहरणें आहेत कीं, अनार्यांच्या संस्कृतीविषयीं फार त्वेषानें परंतु विकृत स्वरूपांत उल्लेख केलेले आहेत. अशाच पैकीं वरीलही एक होय. पुढील काळांत जगन्मुस (कुलू येथें), मेलचेरी (उत्तर अर्काट जिल्हा), गोंकाक येथील धवधवा, उदयपूर संस्थानांतिल चितोडगड, काश्मीर, मथुरा, चारसदा (पेशावर) वगैरे ठिकाणीं सांपडलेल्या शिवाच्या तीन तोंडी मूर्तींवरून वरील विधानास सबळ आधार सांपडतो. याशिवाय 'कुशाण राजा हुविष्क याच्या कांहीं नाण्यांवर त्रिमूर्ती शिवाची आकृति आढळता येते.' तसेंच बाल्हीक देशांत कुशाण-ससानियन गव्हर्नरच्या कांहीं नाण्यांवर त्रिमूर्ती शिवाची आकृति उपलब्ध होत असल्याचें आम्हीं इतरत्र नमूद केलें आहे.

वरील गोष्टीवरून येवढे सिद्ध होते कीं, मैत्रायणी उपनिषदाच्या काळापर्यंत जगांतील अत्यंत श्रेष्ठ देव म्हटले म्हणजे ब्रह्मा, विष्णु आणि रुद्र हे होत, ही कल्पना प्राधुर्भूत झाली होती व त्या कल्पनेचा विकास पुढील काळांत होत गेला. परंतु ह्या तीनही देवांची सांगड अजून शिल्पकलेत आली नव्हती. आमच्या मते असें करण्याचा प्रयत्न प्रथमतः इ. सनाच्या ५-६ शतकांत केला गेला असावा. एलेफंटा येथील महेशमूर्तीचे शिल्प हे अशाच संक्रान्तिकालांतील असावे. ह्या मूर्तीविषयी विशेष ऊहापोह श्री. गोपिनाथराव व श्री. ग. ह. खरे यांनीं केलेलाच आहे.

एकदा त्रिमूर्तीची कल्पना अस्तित्वात आल्यानंतर तिचा प्रसार निरनिराळ्या रीतीनें होऊं लागला. श्रीदत्ताची मूर्ति ही अशाच स्वरूपाची आहे. पाश्चात्य देशांतही याच कल्पनेचा प्रसार थोड्याशा निराळ्या रीतीनें झाला. ट्रस्ट्यूलियनमध्ये व तदनंतर 'father, son, and spirit' ह्या स्वरूपांत ख्रिश्चन मंत्रांत सांगितलें आहे. इजिप्शियन धर्मांत ओसिरिस, आयसिस आणि होरस हे तीन मुख्य देव असल्याचें सांगितलें आहे. परंतु कल्पनांचा उगम भारतांतिल मोहेंजो-दडो येथेंच उपलब्ध व्हावा हें आश्चर्य नव्हे काय !

२ परिभाषाभास्कर

(श्री. रघुनाथ कृष्ण पाटणकर, राजापूर)

पांचसहा वर्षांपूर्वी भारत इतिहास संशोधक मंडळाच्या एका उत्सवात श्रीनागेशभट्टांची " परिभाषावृत्ति " या अपूर्व ग्रंथाविषयी परिचय करून देणारा माझा एक निबंध वाचून छापण्यांत आला. त्यानंतर गेले दोन वर्षांपूर्वी रत्नागिरी येथील ऋग्वेदशाळेचे गुरुजी कै. वेदमूर्ति केशवभट्टजी दामले यांकडून तेथील प्रसिद्ध विद्वान् कै. वैदशास्त्रसंपन्न विनायकशास्त्रीबोवा आगाशे यांचेकडील काहीं हस्त-लिखित संस्कृत ग्रंथ येथील श्रीसंस्कृतपाठशाळेच्या श्रीसंस्कृत पुस्तकसंग्रहालयास मिळाले. त्यांत ' परिभाषावृत्ति ' ग्रंथाची आणखी एक लिखित प्रति आली. तिचे अंती

शाकेक्षण्णनृपामिते १६६५ मार्गे शुक्ररवेस्तिथौ
परिभाषावृत्तिमिमां व्यल्लेख्ये दिवाकरः ॥

परिभाषावृत्तिमिमां ये पठिष्यन्ति मानवाः ।

तेषां स्वल्पेन कालेन शाब्दज्ञानं मविष्यति ॥

असें लिहिलें आहे. या पोथीचा आकार द्वादशपत्री असून २० पृष्ठांत ग्रंथ पुरा झाला आहे. पूर्वी मिळालेली 'परिभाषावृत्ति' ची पोथी या नव्या पोथीहून थोडीच जुनी कदाचित् ग्रंथकाराशी तुल्यकाल असेल; किंबहुना ग्रंथकाराचे हातूनहि लिहिली गेली असेल ! ज्या ग्रंथसंग्रहांत ती पोथी उपलब्ध झाली तो श्री क्षेत्रकाशीहून मुंबईस ६० वर्षांपूर्वी विक्रीला आला असतां त्यावेळीं तेथें असलेले " लोकाहितेच्छु " या मराठी-इंग्रजी साप्ताहिकाचे संपादक ब्रह्माभूत श्रीवेदशास्त्रसंपन्न गोविंद रामचंद्रशास्त्री शेवडे (विस्तार-गोठणें, राजापूर) यांनी विकत घेतला. आणि दहा वर्षांनीं ते समाधिस्थ झाल्यावर त्यांचे चिरंजीव श्री. शिवरामपंत यांनी तो येथील श्रीसंस्कृत-पुस्तक-संग्रहालयाला समर्पिला. हा ग्रंथसंग्रह इतिहासप्रसिद्ध काशीनगराधिपति महाराजा चेतसिंह यांचेकडील असावा असें, एका पोथीवर चेतसिंहमहाराजांनीं स्वतः आपलें नांव लिहिलें असल्यावरून अनुमान करितां येतें. नागेशभट्टशिष्य वैद्यनाथ पायगुंडे-शिष्य व पुत्र बाळभट्ट पायगुंडे हे प्रायः १५७५ ते १७५० ह्या कालांत विद्यमान असावे. अर्थात् शके १६०० चे सुमारास हा ग्रंथ रचिला गेला असावा व तो १६०० ते १६४० पर्यंत केव्हां तरी लिहिला असेल. नवीन पोथीच्या अक्षराचें वळण महाराष्ट्रीय आहे तर, जुन्या पोथीचें तद्देशीय आहे. ती पोथी नागेशभट्टाचे हातचीच आहे किंवा कसें हें निश्चित कळण्याला त्यांचे हातची एखादी अन्य पोथी उपलब्ध असल्यास तुलनेकरतां पाहिली पाहिजे. त्या प्रतीचीं पत्रें देशी, तर या नवीन पोथीचीं पोर्तुगीज आहेत. या ग्रंथाच्या उदीच्य आणि दाक्षिणात्य अशा दोन प्रति उपलब्ध झाल्या असल्यामुळे आतां हा लघु परंतु महत्त्वाचा आणि वैय्याकरणसिद्धांतकौमुदीबरोबर अभ्ययन करण्याला योग्य असा ग्रंथ प्रकाशित होणें अगत्याचें आहे. आणि कळविण्यास आनंद वाटतो की पुण्याच्या आनंदाश्रमाचे व्यवस्थापक कै. दत्तात्रेय विष्णु आपटे, बी. ए. यांनी तो प्रकाशित करण्याचें माध्यहि केले होतें.

त्याच ग्रंथसंग्रहांत त्र्यंबकेश्वर येथील भास्करभट्ट अग्निहोत्री यांचा, जाड घोटीव अशा देशी पत्रावर लिहिलेला, परिभाषाभास्कर हा ग्रंथ आहे. अक्षर प्रायः वळणदार आहे. आकार १० X ४॥ इंच आहे. पानें २७ (पाठपोड ५४ पृष्ठें), प्रतिपृष्ठांत पंक्ति १८ आणि प्रतिपंक्तीत प्रायः ४८ अक्षरें आहेत. या मानार्थें ग्रंथसंख्या १४५८ भरते.

या ग्रंथांत पाणिनीय व्याकरणाच्या परिभाषांवर व्याख्या केली आहे. व्याकरण व परिभाषा यांवर कोणी कोणते ग्रंथ केले आहेत याचें दिग्दर्शन प्रथम करणें आवश्यक वाटतें. या परिभाषाभास्कराबरोबरच पाणिनिपरिभाषा पाठ या नांवाचा

११॥ X ४ इंच लांबीरुंदीच्या आकाराच्या पाठपोट १॥ पानीत म्हणजे ३॥ पृष्ठांत लिहिलेला एक ग्रंथ आला आहे. त्यांत १२६ परिभाषा आल्या असून अंती “ इति श्रीपाणिनिविरचिताः परिभाषाः समाप्ताः ॥ प्रभाकरदेवहोत्रेण लिखितमिदं पुस्तकं स्वार्थं परार्थं च ॥ श्री आर्यादुर्गाकुलदेवतार्पणमस्तु ॥ असें आहे. कुलदेवतेच्या उल्लेखावरून हा प्रभाकर गुर्जर-उपाध्याय (पाध्ये) असून तो दैवज्ञ किंवा ज्योतिर्विदहि होता असें वाटते.

श्रीव्याडिविरचिता ' पाणिनीयपरिभाषा या नांवाचा एक जीर्ण ग्रंथ हर्डी-राजापूर येथील कै. वेदमूर्ति नारायण सीतारामभटजी घाटे यांनी आपल्या विद्वान् पूर्वजांचा अपूर्व-अमूल्य लिखित ग्रंथसंग्रह पूर्वीक संस्थेला दहा वर्षांपूर्वी दिला त्यातून आला आहे. आकार ६ X ३ इंच असून पृष्ठे १६० आहेत. याचे अंती

इति व्याडिविरचिता पाणिनीयपरिभाषा ॥

शुभं भूयाच्छुभं भूयात्पठने पाठने तथा ।

भाषा व्याकरणस्येयं सेव्या विद्वज्जनैः सदा ॥१॥

गौरवाद्य(द)पि जातु मंत्रिणां दर्शनं प्रकृतिकाक्षितम् [ददौ*] ।

तद्गवाक्षविवरावलयिना केवलेन चरणेन कल्पितम् ॥२॥

संवत् १६६३ चैत्र शुद्ध १३ गुरुवारे राक्षससंवत्सरे लहूगदाधरेण लिखिता ॥ इति ।

असें लिहिलें आहे; समाप्तीतील दुसरा श्लोक रघुवंश महाकाव्यातील अंत्य सर्गातील (अग्निवर्णशृंगारवर्णनामधील) सातवा आहे. त्यांतहि पूर्वार्धांत पांचवें अक्षर 'द' हें राहिलें तसेंच अंत्य पद 'ददौ' हें हि राहून गेलें. लेखकानें हा श्लोक विनाकारण येथें समाविष्ट केला आहे. या परिभाषापाठांत १४३ परिभाषा आहेत.

याव्यतिरिक्त श्रीमदभिनवभट्टाचार्य रुष्णमाचार्य यांनी ३० तीस वर्षांपूर्वी आपल्या व्याकरणग्रंथरत्नावली नांवाच्या ग्रंथमालेंतून श्री शेषाद्वि सुधीरुत परिभाषाभास्कर या नांवाचा व्याकरण-परिभाषाविषयक ग्रंथ तंजावर येथील श्रीरुष्ण मुद्रणालयांत छापून प्रसिद्ध केला. याची ग्रंथसंख्या प्रायः २५०० असावी. यांत ११० च परिभाषा आहेत. हा ग्रंथ नागेशभट्टाचार्या मागून रचिलेला आहे असें पृ. ८० मध्ये “नत्रघटितमनित्वम् ॥८५॥” या परिभाषेतील व्याख्यानांत “स्वेनापि ग्रन्थादौ ‘प्राचीन वैयाकरणतंत्रे वाचनिकानि वाचनिकानि अत्र पाणिनीये तंत्रे ज्ञापकन्यायसिद्धानि इत्युक्तम् । यद्यपि ‘भाष्यवार्तिकयोर्निबद्धानि परिभाषारूपाणि इत्युक्तम्’ या परिभाषेन्दुशेखराच्या आय वार्क्यांतील अवतरणावरून स्पष्ट दिसून येते. या ग्रन्थाचे प्रारंभी

नश्वा गुरुवरचरणं स्मृत्वा ब्रह्माखिलात्मकं विमलम् ।

१चयति शेषाद्विसुधीः परिभाषाभास्करं स्वशिष्यकृते ॥

असा नमनश्लोक आहे. यावाचून याचें अधिक वृत्त कळलें नाहीं. तथापि शेवाद्रि या नावावरून तो तिष्पति क्षेत्रातील श्री वेंकटेश प्रभूच्या भक्तजनांतील एक असावा. तो परिभाषेदुशेसारांतील अवतरणें उद्धृत करतो यावरून त्याचा काल २०० वर्षांपलीकडे जात नाहीं.

याप्रमाणें या संस्कृत व्याकरण परिभाषा विषयावर १ श्रीपाणिनीय परिभाषा, २ व्याडिकृत पाणिनीय परिभाषा, ३ नागेशभट्टकृत परिभाषावृत्ति, ४ नागेशभट्टकृत परिभाषेदुशेसर, ५ भास्करभट्टकृत परिभाषाभास्कर, ६ शेवाद्रिसुधीकृत परिभाषाभास्कर असे सहा ग्रंथ आज उपलब्ध आहेत. यांतील पहिले दोन केवळ परिभाषारूप आहेत आणि इतर चार परिभाषाव्याख्यारूप आहेत. या चोहोंतील नागेशभट्टांचे दोन ग्रंथ असून त्यांतील शेसारावर तर अद्ययावत् २५ चे वर टीका झाल्या आहेत. त्यांतील काहीं टीकांच्याही टीका आहेत. अवशिष्ट परिभाषाभास्कर दोन. यांतील पहिला नागेशभट्टानंतरचा किंवा पूर्वीचा याचें विवेचन पुढें कळें; परंतु दुसरा परिभाषाभास्कर हा निश्चित नागेशभट्टानंतरचा असल्याचें वर दाखविलें आहे. आतां प्रस्तुत भास्करभट्टांच्या परिभाषाभास्कराच्या विवेचनाकडे वळूं.

ग्रंथकारानें ग्रंथाच्या प्रारंभीं

आस्रण्डलादिसरमंडलमंडनं तम् । उद्वण्डकोकविरहानलदण्डचण्डम् ॥
 ईडेऽहमत्र बहुबोधितपद्यकाण्डम् । मार्तण्डमन्धतमसं प्रति कालदण्डम् ॥ १ ॥
 श्रीगुरून् पितरौ नत्वाऽग्निहोत्री भास्कराभिधः ।
 भास्करं परिभाषाणां तनुते बालबुद्धये ॥ २ ॥
 युक्तायुक्ताभिज्ञं वन्द्यं भूयो भूयो विद्वद्वन्दम् ॥
 नामं नामं याचे मन्दो मान्यं चेदं शोध्यं सम्यक् ॥ ३ ॥
 मृद्धी मृद्धीकिया तुल्या वरैरिव सल्लैरपि ।
 नादृतेयं रुतिस्तस्मादस्माकं हानिरस्ति किम् ॥ ४ ॥

असें लिहिलें असून ग्रंथाचे अंती

परिभाषाकमलिनीर्युक्तिरुग्मिर्विलासयन् ।
 भास्करः पण्डितालीनां स्वान्तं सानन्द्यत्वलम् ॥ १ ॥
 त्र्यम्बकेश्वरपुरीरुतवासादग्निहोत्रिकुलनीरधिचन्द्रान् ॥
 पुण्यपूर्णपुरुषोत्तमभट्टादुद्धम्व सुकृती हरिभट्टः ॥
 वेदवाक्यानिचयावचयेन प्रेक्षितो विधिरिवेह बुधौघैः ।
 लोकगीतविमलायतकीर्तिः सोऽपि सज्जनमणिर्जयति स्म ॥ ३ ॥
 तस्मादुद्धभूतकीर्तिः कृतसुकृतभरान्मंत्रतंत्रस्वतंत्रः
 साधूनामग्रगण्यो गद्वलनविधौ मानवानां शरण्यः ॥

काशीक्षेत्राधिवासी हृतकठिनतरारातिषड्वर्गदम्भः ।

श्रीमानापाजिभट्टः सुरभजनरतः श्रद्धधरिविरासीत् ॥ ४ ॥

तनय इह तदीयोऽरीरचद्रास्करारण्यः ऋणिपतिभणितीनामाशयं भावयित्वा ॥

परमतपरिभाषाभास्करं चार्पि यत्तत् सुरवररविपादे सत्चिदानन्दरूपे ॥ ५ ॥

अत्राभ्यासो मनीषा वा म्रुतं वा न किंचन ।

मन्ये गुरुरुपाकल्पलतिकैवादिकारणम् ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्काश्यपान्वयसंभवामिहोत्रिकुलतिलकायमानहरिभट्टसुनुश्रीमदापाजिभट्ट-
सुनुभास्करविरचितः परिभाषाभास्करः समाप्तिमगमत् ॥

आगाशोपनामकगणेशेन लिखितमिदं पुस्तकम् । रौद्रसंवत्सरे दुर्गारण्ये घटे बिन्दु-
माधवसंनिधौ ॥ श्रीगणेशार्पणमस्तु ॥

संपोष्यं सदपत्यवत्परकरान्तरक्ष्य सत्क्षेत्रवत्

संशोष्यं वणिर्नोऽणवत्प्रतिदिनं वीक्ष्यं च सन्मित्रवत् ॥

बन्ध्यं बध्यवदश्लथं च न हि विस्मर्यं हरनामवत्

नैवं सीदति पुस्तकं स्रु कदाप्येतद्गुरूणां वचः ॥ १ ॥ श्रीगणपतिर्जयति ॥

असें लिहिलें आहे. या सर्व वर्णनावरून हा ग्रंथकार त्र्यंबकेश्वर येथील काश्यप-
गोत्री अग्निहोत्रि कुलातील पुरुषोत्तमभट्टाचा प्रपौत्र होय. पुरुषोत्तमभट्टाचा पुत्र हरि-
भट्ट हा वेदवाक्यवेत्ता असल्याबद्दल व सज्जनमंडळींत श्रेष्ठ म्हणून लोक त्याची कीर्ति
गात असत. त्याचा पुत्र आपाजिभट्ट पित्याप्रमाणेंच कीर्तिमान्, पुण्यवान्, मंत्रतंत्र-
स्वतंत्र, साधूंमध्ये श्रेष्ठ, रुग्ण लोकांचे रोगपरिहार करण्यांत कुशल वैद्य, कामक्रोधादिषड्रिपु
जिकलेला, देवपूजनांत निरत असा होता. हा श्रीक्षेत्र काशीमध्ये वास करून राहिला
होता. त्याचा पुत्र भास्करभट्ट हा पातंजलमहाभाष्यांत अर्थात् पाणिनीय व्याकरण-
शास्त्रांत पारंगत असून त्यानें त्या शास्त्राचें चांगलें मनन करून परिभाषाभास्कर
हा ग्रंथ लिहिला. या ग्रंथांत त्यानें उद्धृत केलेले ग्रंथ व ग्रंथकार यांवरून तो पदवाक्य-
प्रमाणपारावारीण अर्थात् व्याकरण-न्याय-मीमांसा शास्त्रांत प्रवीण होता. एवढेंच नव्हे
तर साहित्यादि शास्त्रांत तो निष्णात असावा असें अनुमान काढणें अपरिहार्य आहे.
ग्रंथाची भाषा स्वतंत्र बुद्धीची द्योतक असून परमतसंढनांतील त्याची मार्मिकता
प्रशंसनीय आहे.

या ग्रंथांत ग्रंथकारानें

१ आकरः, २ कानंत्रविस्तरः, ३ काशिका ४ काशिकाविवरणपंजिका ५
[किरणावली] ६ कौमुदी ७ धातुवृत्तिः (माधव्याया) ८ न्यासप्रसादः ९ पदमंजरी

कुसुमविकासः १० प्रदीपः ११ भागवतं १२ भाष्यम् १३ मनोरमा १४ यद्गुलुगन्त-
 शिरोमणिः १५ रामायणं १६ रूपमाला १७ वाक्यपदीयं १८ विवरणं १९ शिरोमणिः
 २० शेषः २१ [संग्रहसूत्रं] २२ साहित्यदर्पणं २३ सिद्धान्तकौमुदी या ग्रंथाचा
 आणि १ अन्ये २ अपरे ३ आलंकारिकाः ४ [उदयनः] ५ कश्चित् ६ काव्यप्रकाशकारः
 ७ केचित् ८ कैयटः ९ कैयटादयः १० गुरुचरणाः ११ चन्द्रगोमी १२ जीर्णाः १३
 दीक्षिताः १४ नव्याः १५ न्यासकारः—न्यासरुत् १६ पाणिनिः १७ पुरुषोत्तमदेवः १८
 प्रांचः १९ बोपदेवः २० भट्टपादाः २१ भट्टिः २२ भतृंहरिः २३ भागवृत्तिकारः २४ भारविः
 २५ भाष्यकारः २६ मधुरानाथभट्टाचार्याः २७ माघः २८ माघवाचार्याः २९ ममिसका,
 ३० मैत्रेयः ३१ रक्षितः ३२ वार्तिककारः ३३ विवरणकारः ३४ वृत्तिकारः ३५ व्याडिः
 ३६ श्रीधरादयः ३७ सीरदेवः ३८ हरदत्तः या ग्रंथकारांचा उल्लेख आलेला आहे. यातील
 “व्यातेने किरणावलीमुदयनः ॥ ” या उदाहरणांत ‘उदयनाने किरणावली रचिली’
 एवढ्यापुरता उल्लेख आहे, तसेंच ‘ऋतूकथादिसूत्रान्तादृक्’ या सूत्राचें उदाहरण म्हणून
 संग्रहसूत्रांचा उल्लेख आला आहे. गुरुचरणांचा उल्लेख आला आहे. हे कोण
 आणि यांचा ग्रंथ कोणता? कौमुदी आणि सिद्धान्तकौमुदी हे एकच कीं
 कौमुदी ग्रंथानें प्रक्रियाकौमुदी घ्यावयाची हें ते ग्रंथ पाहून निश्चित केलें
 पाहिजे. दीक्षित म्हणजे भट्टोजीच असावेत. विवरण शब्दानें महाभाष्य-
 प्रदीपावरील टीका उद्योतच असावी. अर्थात् त्याचा कर्ता नागेशभट्टच
 असावा. एके स्थळीं कैयटविवरणाचा एकत्र उल्लेख आहे. यावरून तर
 हें अनुमान दृढ होतें. अर्थात् प्रस्तुत ग्रंथकार नागेशभट्टानंतर झाला
 असावा असें मानतां येण्याला नड नाही. शेष ग्रंथानें त्रिकांडशेष घ्यावा असें वाटतें.
 इतर ग्रंथ आणि ग्रंथकार यांतील बहुतेकांचा परामर्ष श्रीयुत पंडित श्रीपाद रुष्ण
 बेलवलकर, एम्. ए., पीएच. डी. यांनी आपल्या “संस्कृत व्याकरणाचे संप्रदाय ” या
 ग्रंथांत घेतला आहे. “यद्गुलुगन्तशिरोमणिः” हें काय आहे तें कळत नाही.

या ग्रंथकारानें व्याख्या करण्याकरितां ‘पाणिनिपरिभाषा—’ पाठच स्वीकारला
 आहे असें दिसतें. काहीं स्थळीं पाठभेद आहेत तर पाणिनिपरिभाषापाठांतील ८१-८२
 यांच्यामध्ये “क्वचिदुभयथा वाक्यसमाप्तिः” ही परिभाषा परिभाषाभास्करामध्ये
 दिली आहे; आणि ९६ ‘परिहृत्यापवादविषयमुत्सर्गोऽभिनिविशने’ ही परिभाषा
 परिभाषाभास्करांत घेतली नाही. पुढें १०३ “रुत्रिमाकृत्रिमयोः रुत्रिमे कार्य-
 संप्रत्ययः ।” ही न घेतां तिचे स्थानीं “प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसंप्रत्ययः ।”
 ही परिभाषाभास्करानें घेतली आहे. यापुढें ११६-११७ च्या मध्ये “यथोद्देशं संज्ञा-
 परिभाषं ।” आणि “कार्यकालं संज्ञापरिभाषं ।” या दोन परिभाषा आणि ११७-
 ११८ च्या मध्ये “संदेहे बहुवचनं प्रयोक्तव्यम् ।” ही तिसरी परिभाषा अशा अधिक
 घातल्या आहेत. तसेंच पाणिनिपरिभाषेच्या १०९।११०।१११।११२।११३।

११४ असा क्रम सोडून त्याचे स्थानी ११२।११३।११४।१०९।११०।१११ असा क्रम परिभाषाभास्करानें स्वीकारला आहे.

याव्यतिरिक्त या ग्रंथांत ग्रंथकारानें अष्टाध्यायीप्रमाणें आठ अध्याय आणि पादहि कल्पिले आहेत. प्रथमाध्यायांत प्रथमपाद १ ते १३। द्वि. पा. १४ ते १६। तृ. पा. १७ ते १९। च. पा. २० ते २७॥ द्वितीयाध्यायांत प्र. पा. २८ ते २९। द्वि. पा. ३१-३२। तृ. पा. ३३। च. पा. ३४॥ तृतीयाध्यायांत प्र. पा. ३५ ते ३९। द्वि. पा. ४० ते ४४। तृ. पा. ४५। च. पा. ४६।४७॥ चतुर्थाध्यायांत प्र. पा. ४८ ते ५१॥ द्वि. पा. ५२ ते ५४। तृ. पा. ५५। च. पा. ५६॥ पंचमाध्यायांत प्र. पा. ५७। द्वि. पा. ५८ तृ. पा. ५९। च. पा. ६०। षष्ठाध्यायांत प्र. पा. ६१ ते ६३। द्वि. ६४।६५। तृ. पा. + च. पा. ६६ ते ७६॥ सप्तमाध्यायांत प्र. पा. ७७ ते ८२। द्वि. पा. ८३ ते ८७। तृ. पा. ८८ ते ९३। च. पा. ९४ ते ९८॥ अष्टमाध्यायांत प्र. पा. ९९। द्वि. पा. १००-१०१॥ याच्या पुढें "अथ प्रायेण न्यायमूलाः परिभाषाः" असें म्हणून १०२ ते १२९ (१२६ + ३) पर्यंतच्या सर्व परिभाषा दिल्या आहेत.

ग्रंथकारानें आपले ग्रंथांत जलेखिलेले ग्रंथ आणि ग्रंथकाराचे ग्रंथ यांतील तीं तीं स्थले पाहून ग्रंथकाराचे प्रतिपादनाशीं त्यांची तुलना करणें हें काम फार महत्त्वाचें आणि आवश्यक असलें तरी तितकेंच फार श्रमाचेंहि आहे; हें पूर्वनिर्दिष्ट ग्रंथ आणि ग्रंथकार यांचे नामनिर्देशावरून सहज लक्षांत येईल.

या परिभाषापाठांची तुलना करण्याकरितां सुलभता यावी म्हणून १ परिभाषावृत्ति + परिभाषेन्दुशेखर यांचें तुलनात्मक कोष्टक. २ पाणिनि परिभाषा (५ + भास्कर-भट्टाचा परिभाषाभास्कर यांतील परिभाषापाठ यांची तुलना तेथेंच दाखविली आहे) ३ व्याडिकृत पाणिनीय परिभाषापाठ। ४ शेषाद्रिसुधीच्या परिभाषाभास्करांतील परिभाषापाठ + परिभाषेन्दुशेखरस्थ परिभाषापाठ + पाणिनिपरिभाषापाठ + परिभाषावृत्ति परिभाषापाठ + व्याडिकृत पाणिनीयपरिभाषापाठ अशा पांचांचें कोष्टक। इतकीं आम्ही एकत्र संपादिलीं आहेत. पाणिनि आणि व्याडि यांचा परस्पर आससंबंध प्रसिद्ध आहे. दक्षाचा पुत्र दाक्षि आणि दाक्षीचा पुत्र दाक्षायण म्हणजे व्याडि. दक्षाची कन्या दाक्षी आणि दाक्षीचा पुत्र दाक्षेय म्हणजे पाणिनि. अर्थात् पाणिनाचा व्याडि हा मातुलपुत्र होय. पाणिनीने व्याकरणावर अष्टाध्यायी रचिली तर व्याडीने व्याकरणावर 'संग्रह' नांवाचा ग्रंथ केला. पतंजलीच्या वेळीं अष्टाध्यायीप्रमाणें संग्रह हा ग्रंथहि विद्यमान होता असें महाभाष्यांत त्याची अवतरणें घेतलीं आहेत त्यावरून स्पष्ट होतें. पुढें तो लुप्त झाला; तथापि तो लक्षग्रंथात्मक असल्याचें "संग्रहे एतत्प्राधान्येन परीक्षितं (शब्दो) नित्यो वा स्यात्कार्यो वेति" यांतील संग्रह शब्दाची व्याख्या करताना 'उद्योतते संग्रहो व्याडिकृतो लक्षश्लोकसंख्यो ग्रंथ इति प्रसिद्धिः।' असें

लिहिलें आहे. (पस्पशाह्निक-महाभाष्य). तसेंच “ उमयप्राप्तौ कर्मणि ” २।३।६६ या सूत्रावरील ‘ शेषे विभाषा ’ या वार्तिकावरील भाष्यांत “ शोभना सलु पाणिनेः सूत्रस्य रुतिः शोभना सलु पाणिनिना सूत्रस्य रुतिः । शोभना सलु दाक्षायणस्य संग्रहस्य रुतिः शोभना सलु दाक्षायणेन संग्रहस्य रुतिः ” अशी उदाहरणे दिली आहेत. भाष्यांतील अवतरणावरून ‘ संग्रह ’ ग्रंथ व्याख्यारूप असावा असें दिसते. आणि उद्योतांतील किंवदंतीवरून तो श्लोकात्मक असावा असें भासते. “ ऋतूकथादिसूत्रांतादृक् ” ४।२।६० या सूत्रावर सूत्रांताची उदाहरणे देतांना भाष्यांत ‘ वार्तिकसूत्रिकः सांग्रहसूत्रिकः ’ अशीं दिली आहेत. यांतील वार्तिकसूत्र कोणते आणि संग्रहसूत्र कोणते ? कात्यायन (वररुचि) वार्तिक हेच वार्तिकसूत्र काय ! तसेंच संग्रहसूत्र हेच व्याडीचा संग्रहग्रंथ काय ! कीं संग्रहसूत्र हा दुसऱ्याच कोणा ग्रंथकाराचा ग्रंथ ! तथापि भाष्यकारांनीं वार्तिकसूत्र व संग्रह युगपद् उदाहृत केलीं असल्यामुळे दोनहि व्याकरणाचे ग्रंथ पतंजलीच्या पुढे उपस्थित झाले. अष्टाध्यायी आणि संग्रह यांत पौर्वापर्य कसे आहे ! व्याडिरुत पाणिनीयपरिभाषा यावरून पाणिनिग्रंथोत्तरकालीं व्याडीनें परिभाषा संपादिल्या असें दिसते. आणि सूत्रांताचे संग्रहसूत्र हेच उदाहरण (कारण वार्तिकसूत्र कात्यायनाचे इष्ट असेल तर अष्टाध्यायीहून पर) असेल तर संग्रहसूत्र (व्याडिरुत इष्ट असेल तर) अष्टाध्यायी सूत्रपाठापूर्वीं निर्मिलें गेलें असेल अशी ‘ इतरेतराश्रयंतु ’ या वार्तिकाप्रमाणें स्थिति झाली आहे ! याव्यतिरिक्त पाणिनिकालीं दुसरेच संग्रहसूत्र किंवा वार्तिकसूत्र विद्यमान होते; या सर्व गोष्टींचा यथायोग्य परामर्श विद्वद्वृंद घेतील अशी पूर्ण आशा आहे. ग्रंथकाराचे विद्यमान वंशज किती आहेत ! कोठे आहेत ! तसेंच ग्रंथकाराचे पूर्व पुरुष आणि उत्तर पुरुष दासविणारी वंशावलीहि मिळते काय ! त्याचे वंशांत आणखी कोण ग्रंथकार झाले ! त्यांनीं काहीं ग्रंथ रचिले कीं काय ! ग्रंथकारानें आणखी कोणते ग्रंथ रचिले ! त्याचे वंशजकाडे त्यांचा ग्रंथसंग्रह विद्यमान आहे कीं काय ! श्रीच्यंबकेश्वर आणि श्रीकाशी या क्षेत्रांमध्ये या वंशाचा शोध केला पाहिजे. कऱ्हाडे, कोकणस्थ व देशस्थ ब्राह्मणांचे उपनामावलींत काश्यप गोत्री अग्निहोत्री उपनाम आढळत नाही. यावरून जोशी, नामजोशी, उपाध्याय, दीक्षित, काशीकर इत्यादि गुणप्राप्त गौण अथवा सोपाधिक नामें मूल उपनामांच्या स्थानीं स्थापित होऊन मूळ नांवांची स्मृति हि नष्ट करितात, त्याचप्रमाणें या अग्निहोत्री उपनामानें केले नाही ना ! शोध करणें आवश्यक आहे. येथवर केलेल्या विवेचनावरून प्रस्तुतच्या नव्या ग्रंथाचे महत्त्व, उपयुक्तता आणि प्रकाशित करण्याची आवश्यकता विद्वज्जननि

लक्षांत येईल. हाहि ग्रंथ आनंदाश्रमग्रंथावलींतून प्रकाशित करण्याविषयी श्रीयुत दत्तोपंत आपटे यांना विनंति केली असतां तीहि त्यांनीं मान्य केली होती.

इतकें निवेदून हा अल्पसा प्रस्तुत ग्रंथ पूज्यपाद श्रीगुरुचरणीं भक्तिपूर्वक समर्पण करितों.

३ चोंभा—कविकृत उखाहरण.

(श्री. य. ग. फफे, पुणे)

भारत इतिहास संशोधक मंडळाच्या शक १८३३ च्या इतिवृत्तांत चोंभाकवि-
कृत उखाहरण हें एक त्रुटित काव्य छापलेलें आहे. त्यास कै. वि. का. राजवाडे
यांनीं विस्तृत प्रस्तावना लिहिली असून अवघड शब्दांवर टीपाहि दिल्या आहेत.
कित्येक दुर्बोध शब्दांचा अर्थ त्यांसही उलगडतां न आल्यामुळे त्यांवर त्यांनीं टीपांत
प्रश्नचिन्ह घातलें आहे. ह्या दुर्बोध स्थळांचा निर्णय करणें हें भाषाशास्त्रज्ञ साहित्यिकांचें
काम होय, पण तें आजवर कोणी केल्याचें पाहण्यांत नाहीं. मराठी वाङ्मयातील
सर्व शब्दांचा समावेश करणें हें महाराष्ट्रशब्दकोशकारांचें कर्तव्य होतें; पण त्या कोशांत
ह्या प्रश्नचिन्हांकित शब्दांचा प्रायः आढळ होत नाहीं. राजवाडे यांनीं ज्या शब्दांवर
टीपा दिल्या आहेत ते शब्द व त्यांचा राजवाडे यांनीं दिलेला अर्थ यांचा मात्र समावेश
कोशांत केलेला आढळतो. राजवाडे यांनीं दिलेले कांहीं अर्थ चुकले आहेत (हें पुढें
दाखविण्यांत येईलच) त्यांचाही समावेश कोशांत जशाचा तसा करण्यांत आला
असून त्यांपुढें उदाहरणादाखल तेथलांच अवतरणें दिलीं आहेत। यावरून कोशकर्त्यांनीं
नुसत्या टीपांच तेवढ्या उतरून घेतल्या असाव्या, त्या टीपांतील अर्थ समर्पक
आहेत कीं नाहींत हें मूळ काव्य पाहून निर्णय केलें नसावें आणि टीपा नसलेले असे
काव्यांतले शब्दही कोशांत संगृहीत केले नसावे असें अनुमान होतें. जी स्थिति उखा-
हरणाची तीच इतर अनेक ग्रंथांचीहि असणार. म्हणजे महानुभावीय ग्रंथ, ज्ञानेश्वरी,
एकनाथी भागवत, मोरोपंताचे समय ग्रंथ इत्यादि शेंकडों ग्रंथांच्या संपादकांनीं
दिलेल्या टीपांचाच तेवढा जशाचा तसा समावेश कोशांत केल्यानें त्या त्या ग्रंथांसंबंधीं
काम भागलें असें कोशकारांनीं मानलें असावें; त्या टीपांत संपादकांच्या अनव-
धानतेनें किंवा गैरसमजुतीनें कांहीं चूकमूल शाली असेल तद्दी कोशांत तशीच उतर-
लेली असावी व अशाप्रकारें कोशाचे प्रामाण्यास बरेंच वैगुण्य आलें असावें अशी
साधार भांति वाटते. महाराष्ट्रशब्दकोश हाच सामान्य वाचक प्रमाण मानणार;

यामुळे कित्येक वेळा त्याची दिशाभूल होण्याचा संभव आहे. ही आपत्ति टळावी म्हणून विद्वान् साहित्यिकांनी जुन्या ग्रंथांवर संपादकांनी दिलेल्या टीपांचे सूक्ष्म परीक्षण करून दुर्बोध शब्दांचा अर्थ निश्चित करणे फार अगत्याचें आहे. ही आवश्यकता भाषाशास्त्रज्ञ साहित्यिकांचे निदर्शनास यावी म्हणून मी येथें उपाहरणातील दुर्बोध शब्दांचा थोडक्यात ऊहापोह करण्याचें योजिलें आहे. तसेंच ह्या काव्याचे संबंधानें सुचलेले आणखीही एकदोन विचार येथेंच प्रदर्शित करणे उचित होईल असें समजून तेही येथेंच प्रारंभी ग्रथित करित आहे. के. वि. का. राजवाडे यांचा भाषाशास्त्रातील मोठा अधिकार आणि महाराष्ट्र-शब्दकोशकारांचा प्रचंड उद्योग यांविषयी अंतःकरणांत नितांत आदर असताही केवळ कर्तव्य-बुद्धीनें मी या कार्यास प्रवृत्त झालों आहे हें प्रारंभीच सांगून ठेवणें अवश्य होय.

१ काव्याचें नांव उपाहरण कीं उक्ताहरण ?

या काव्याचें कवीनें योजलेलें नांव पृष्ठ ३ ओवी ३५ मध्ये पुढीलप्रमाणें आलें आहे. **चोभा म्हणे अनुवादैन । उषाहरणीचा प्रबंधु ।** या ठिकाणीं पोथींत उषाहरण असा शब्द लिहिलेला आहे पण ह्या हस्तलिखित पोथींत नकलकारानें सर्वत्र ख च्या जागीं ष लिहिला आहे. देखा, चोखडा, खडी, खळते यांचे जागीं अनुक्रमें देषा, चोषडा, षडी, षळते याप्रमाणें येथून तेथून सर्वत्र ख चे स्थानीं ष लिहिला आहे. ख कोठेंच लिहिला नाही.

अर्थात् अशा ठिकाणीं ष लिहिला असला तरी कवीचें मूळ अक्षर ख हेंच असणार व तेंच वाचलें पाहिजे हें उघड आहे. तेव्हां **उषाहरण** ह्याचे स्थानीं कवीनें योजिलेला मूळ शब्द **उखाहरण** हा तर नसेल अशा शंका सहजच येते. एका स्त्री-गीताचें **उखाहरण** हें नांव प्रसिद्धच आहे.

उखाहरण पुण्यपावन एका चित्त देउन ।

चित्ररेखा ग तिची मैत्रिण ॥

हा त्या गाण्याचा प्रारंभ ऐकलेला पुष्कळांस आठवत असेलच. चोभा कवीचें प्रस्तुत काव्य हें देखील एक स्त्रीगीत या सदरांत पडणारेंच काव्य आहे असें पुढें दाखविण्यांत येणारच आहे. तेव्हां कवीनें ठेविलेलें याचें नांव उक्ताहरण असेंच असण्याचा अधिक संभव आहे. कवि ह्या काव्यांत चाणक्येला उषा म्हणतो कीं उक्ता म्हणतो ह्याचा निर्णय साल्यास काव्याचें मूळ नांव कोणतें याच । उलगडा होईल; पण कवि उषा म्हणतो कीं उक्ता म्हणतो हें तरी कसें ओळखावयाचें ? पोथीचा लेखक हे दोन्ही शब्द उषा असेच लिहिणार

यापार्शी ख हें अक्षरच नाही. तेव्हां याचा उलगडा कसा व्हावा ! पण यासही दोन ओव्यांत मार्ग आहे. त्या ओव्या अशाः—

वाणु म्हणताये देषदेपा । तंव बुधी आठवली कुंभका ।
तो गेला कुमरीचीया राउळा । जवळी बोलाविली उषा ॥

पृ. ५७ ओवी ४९

या ओर्वीत कुंभका आणि उषा हे दोन शब्द अनुक्रमे द्वितीय व चतुर्थ चरणांचे अंती आले आहेत. या काव्यांतील ओव्यांत द्वितीय व चतुर्थ चरण सयमक आहे. या नियमानुसार येथे का-षा ह्या अन्त्याक्षरांचा उच्चार यमक साधेल असाच करणें प्राप्त आहे. या काव्यांत क-स; ट-ठ, त-थ यांची यमके कवीने पुष्कळ योजिलेली आहेत. त्यापैकीच यमक येथेही आहे. अर्थात् यमकासाठी येथे उखा असाच उच्चार करणें प्राप्त आहे.

प्रेमें पंसी जाली उषा । सर्वेची नीगो पाताये देषा ॥

पृष्ठ ८० ओवी ९०५

यांत द्वितीयचरणांती देषा असे लेखन पोथीत असलें तरी तो शब्द देसा असाच आहे. देखा याशी सयमक होण्यासाठी कवीने प्रथम चरणांती उसा असाच शब्द योजिला असला पाहिजे हें उघड आहे. या दोन स्थळीं जसे उखा असेच वाचलें पाहिजे हें सिद्ध करितां येतें, तसे उषा च वाचलें पाहिजे आणि उसा असे वाचून चालणारच नाही असे एकही स्थळ ह्या काव्यांत नाही. तेव्हां कवीनें योजिलेलें काव्याचें नांव उखाहरण असलें पाहिजे असें ठरतें.

१ ओवी छंदांत पहिले तीन चरण सयमक व चौथा निर्यमक असतो. पण चौंभा कवीच्या ह्या काव्यांत प्रथम, द्वितीय व चतुर्थ चरण सयमक असून तृतीय चरण निर्यमक आहे ही एक विलक्षण गोष्ट आहे असें राजवाडे म्हणतात. तसेच यांत ओवीचा चतुर्थ चरण तोकडा नसून पूर्ण लांबीचा आहे ही हि एक विलक्षण गोष्ट आहे असेंहि ते सांगतात. पण त्यांत विलक्षण कांहीं नसून हें नियमानुसारच आहे असें पुढील विवेचनावरून दिसून येईल.

ओवीचे अनेक प्रकार आहेत. (१) एक प्रकार ज्ञानेश्वरी ओवी. हति पहिल्या तीन चरणांच्या मानानें चौथा तोकडा-सुमारें निम्मे लांबीचा असतो आणि पहिले तीन चरण सयमक तर चौथा निर्यमक असतो. (२) दुसरा प्रकार एकनाथी ओवीचा. हींत पहिल्या तीन चरणांच्या मानानें चौथा चरण तोकडा तर नसतोच, पण क्वचित् अधिक लांब असतो. शिवाय त्याचे दोन भाग असून त्यांतील पहिला भाग मापील तिन्ही चरणांशी सयमक असतो व दुसरा भाग तेवढा निर्यमक असतो. (३) ओवीचा

तिसरा प्रकार म्हणजे शोपाख्यावरील ओवी. हींतील चौथा चरण ज्ञानेश्वरी ओवी-प्रमाणेच तोकडा-अर्ध्या लांबीचा-असतो. पण हीत दुसरा व तिसरा हे चरण सयमक व इतर नियमक असतात ही विशेष गोष्ट होय. (४) ओवीचा षाण्शी एक प्रकार आहे. तो म्हणजे जात्यावरील ओवी. हीसच जानपद ओवी अशी संज्ञा देण्यात आली आहे. या ओवीचा चतुर्थ चरणही पूर्ण लांबीचा असतो आणि द्वितीय व चतुर्थ चरण नियमाने सयमक असतात. चरणाच्या मात्रा सामान्यतः १६ असतात. क्वचित् १२ किंवा १४ असतात. अक्षरे कमजास्त असली तरी म्हणतांना ती एवढ्याच मात्रांत उच्चारतात. चोभा कवींचे प्रस्तुत उसाहरण-काव्य याच जानपद ओवीवृत्तांत रचलेले आहे व म्हणून त्यांतील द्वितीय-चतुर्थ चरणांचे यमक व चतुर्थ चरणाची पूर्ण लांबी हे, राजवाडे यास भासले त्याप्रमाणे, विचित्र प्रकार नसून नियमबद्धच आहेत असे दिसून येईल. उसाहरण काव्य जानपद ओवी वृत्तांत असल्यामुळे ते एक स्त्रीगीत आहे असे म्हणावयास प्रत्यवाय नाही.

यमकासंबंधाने ह्या काव्यांत फारच विचित्र प्रकार आहे. इतका की, जगातील कोणत्याही भाषेतील कोणत्याही काव्यांत तो आढळावयाचा नाही असे वर्णन राजवाडे यांनी केले आहे व नियमक कविता मराठींत रचण्याचा पहिला मानही ह्या कवीस दिला आहे. राजवाडे ह्यांची ही विधाने यथार्थ आहेत की नाहीत हे कळावे म्हणून ह्या काव्यातील यमकांचे परीक्षण करणे अवश्य आहे.

चोभा कवीने दुसऱ्या व चौथ्या चरणांबरोबरच पहिला चरणही बहुतेक ठिकाणी सयमक योजिला आहे ही एक विशेष गोष्ट होय. पहिला चरण सयमक असणे जानपद ओवीस आवश्यक नाही. तेव्हा चोभा कवींच्या ह्या काव्यांत क्वचित् काहीं ठिकाणी पहिला चरण नियमक राहिला आहे. यामुळे वास्तविक कांहींच बिघडले नाही हे उघड आहे. जानपद ओवीच्या लक्षणाप्रमाणे द्वितीय व चतुर्थ चरण सयमक आहेत की नाहीत हेच पाहिले पाहिजे. ते सयमक नसतील तरच त्या ओवीस नियमक म्हणता येईल, एवीं नाही, हे उघड आहे.

या कवींच्या यमकांत काहीं विशेष प्रकार आढळतात ते आधी पाहणे अवश्य आहे. या काव्यांत क-स, ट-ठ, त-थ, ग-घ, ज-झ, ड-ढ, द-ध, ब-भ, न-ण यांचेही यमक जुळविलेले आढळते. या अक्षरांच्या जोड्यांत मुख्यत्वे अल्पप्राण व महाप्राण एवढाच फरक आहे. म्हणजे महाप्राणाकडे दुर्लक्ष करून हीं यमके जुळविलेली आहेत. पुष्कळ लोकांच्या बोलण्यांत हा महाप्राण उच्चार स्पष्ट होत नाही. यामुळे या जोड्यांतील अक्षरांचा उच्चार बराचसा परस्परसदृश होत असतो हे सूक्ष्मदर्शी विद्वज्जनांचे ध्यानीं असेलच. तेव्हा ह्या अक्षरांचे यमक जमविणे ही काहीं नियमबद्ध अनुचित गोष्ट नव्हे. शिवाय अशीं यमके ह्या एकाच कवीने

जमविलीं आहेत असेंहि नाही. जुन्या कवींनीं तीं सरसकट योजिलेलीं आहेत. उदाहरणार्थ एकनार्थी भागवताचा पहिलाच अध्याय पहा. त्यांत भावना-मतीपणा (आर्वी १), वोजा - तुझा (ओ. ५), सृष्टि-उठी (ओ. ७), सुख - मोदक (ओ. १३), नाथा - नामिता (ओ. १६), मकरंदू - संबंधू (ओ. २०), सांकडे - पुढें (ओ. ४०), विश्वास - प्रकाश (ओ. ४१) अशीं यमकें जमविलेलीं पदोपदीं आढळतील. ज्ञानेश्वरींतही इतस्ततः हीं यमकें आहेत.

चोंभा कवीनें क्वचित् नाहीं-ठायीं, घायीं-काहीं, जाये-वाहे, आहे-पाये, राहो-संदेवो अशीं यमकें स्वीकारलेलीं दिसतात. पण हीं देखील जुन्या कवींची सार्वत्रिक रीतच आढळते. एकनार्थी भागवताचे पहिल्या अध्यायांत लाहो-भावो (ओ. ६१), अनुभवो-पहा हो (ओ. १४६), सहस्रचाहो-अहंभावो (ओ. ७४,) जाये-पाहे (ओ. २५८), क्षयो-देवो (ओ. २८८) इत्यादी यमकें आलेलीं आहेत. बोलण्यांत नाहीं-चा उच्चार नाई आणि ठायीं याचा ठाई असाही होतो. अशा प्रकारें उच्चारानुसार नाई-ठायीं यावरून नाहीं-ठाई यांचें यमक कवी जमवितात. याच रीतीनें अन्याय-अन्याव उपाय-उपाव अशीं रूपें होत असल्यामुळे कांहीं विशिष्ट शब्दांपुरतें य-चें व-शीं यमक सहजच जमतें. रावो-राओ, संदेहो-संदेओ अशा प्रकारें ह्या दोन्ही शब्दांच्या अन्याक्षरांच्या उच्चारान्त साम्य येत असल्यामुळे त्यांचेंहि यमक अयुक्त होत नाहीं. आणि अशीं यमकें जुळविणें हा कांहीं एकट्या चोंभा कवीचा विशेष नाही, ती जुन्या कवींची सार्वत्रिक रीतच असल्याचें आढळतें.

उवाहरणांत पृ. ७ ओवी ६८ येथें दैत्यु-अमीतु असें यमक आढळतें. पण ह्या काव्यांत अन्यत्र दैत्य, दैत्यु यांचे ऐवजीं दैत, दैतु असे शब्द योजिलेले आढळतात. (५७-४३ पहा). तेव्हां वरील ओवींत नकलाकरणें दैत्यु लिहिलें असलें तरी कवीचा शब्द दैतु असाच असावा व तो धरल्यास दैतु-अमीतु हें यमक ठीक जमतें. पृ. ७७ ओ. ६५ यांत कैवल्य शब्द आहे, तेथेंही कवीचा मूळ शब्द कैवल किंवा कैवला असाच असावा. पृ. ११९ ओ. ४५ मध्ये वदन याचे जागीं वडनें असा पाठ अर्थासाठीं आवश्यकच आहे. तो घेतल्यानें सुद्रसेनें-वदनें हें यमक नीट जमतें आणि कवीनें यमकांत भिन्न स्वर योजिले हा त्यावरील आक्षेप निर्मूल होतो.

या काव्यातील यमकांत एक प्रकार मात्र विशेष दिसून येतो. तो म्हणजे अकारान्त व आकारान्त शब्दांचें यमक जमविणें; आणि हा प्रकार चारदोन वेळांच झाला नसून ६२ वेळां झाला आहे! अर्थात् कवीनें विचारपूर्वकच ही योजना केली असली पाहिजे असें म्हणणें प्राप्त आहे. चरणान्तींच्या अक्षराचा उच्चार दीर्घ होतो यामुळे चरणान्तीं ह्रस्व इकारयुक्त किंवा ऱ्हस्व उकारयुक्त अक्षर आलें तरी त्याचा

उच्चार दीर्घ होते असल्यामुळे त्यांचे ईकारयुक्त किंवा ऊकारयुक्त अक्षराशी यमक जमतेच. याच रीतीने अ चा दीर्घ आ असल्यामुळे त्या दोहोंचे यमक जमण्यासही प्रत्ययाय नसावा अशी कल्पना बहुधा कवींच्या मनात आली असेल व म्हणून त्याने अकारान्त व आकारान्त शब्दांची यमके मुद्दाम योजिली असतील. पण याचे दुसरेही एक कारण संभवते व तेच अधिक प्रचल आहे असें आम्हांस वाटते. ते कारण म्हणजे सामान्य जानपदांच्या बोलोत वाक्यातींचा अकार तोकड्या आकारा सारखा उच्चारला जातो. हाच प्रकार वैदिक उच्चारणातही दिसून येतो. पद्यांतील चरणातींच्या अकाराचा जो दीर्घ उच्चार करावयाचा तोही ह्या जानपद व वैदिक रीतीप्रमाणे आकारसदृश झाल्यास साहजिकच त्याचे आकारान्त अक्षराशी यमक जमेल. असा कांहीं विचार कवीने केला असला पाहिजे असें, या प्रकारच्या उदाहरणांच्या बाहुल्यावरून म्हणावे लागते.

चौभा कवीने निर्यमक कविताही केली आहे असें राजवाडे म्हणतात. तसें म्हणावयास वरील चाळणीतून अवघ्या चार ओव्या उरतात. त्यांचा आतां विचार करूं.

पहिले स्थळ—गाईचेनि तोंडे विनवी । विष्णु राषे राषे पृथ्वी

सरण आलयि गोविंद देवा । बोसें फेडी फेडी स्वामी ॥ ४४ ॥

या ओवीत पृथ्वी—स्वामी निर्यमक आहे. येथे मूळ काव्यात कांहीं पाठांतर असेल काय ! गोस्वामी > गोसावी, स्वामी > सावी > साई > साई हाच शब्द रूढ आहेच. त्याचे पूर्वरूप जो सावी शब्द तो किंवा गोसावी हाच शब्द येथे मूळतः कवीने योजिला असेल. गोसावी=स्वामी, धनी. वरील ओवी लिहितांना धनी ह्या अर्थाचा गोसावी हा शब्द कवीच्या दृष्टीपुढे होता असें म्हणावयास एक गमकही आहे. ते म्हणजे याच्या पुढील दुसऱ्याच ओवीत " तो गोसावी आमचा " अशा प्रकारे कवीने स्वामी ह्या अर्थानेच गोसावी हा शब्द योजिला आहे.

दुसरे स्थळ— अरे प्रद्यना सुभटा । तुम्ही यादव सर्व कपट ।

दंदयोधीं ऐसा धर्म । आणिकीं घालूं नये आड ॥ १३ ७५ ॥ पृ. १२१

येथे यमकांत कपट—आड अशी जोडी आली आहे. व्यंजनभेदामुळे येथे यमक जमत नाही असें भासते. पण येथेही पाठांतर संभवते. आड प्रमाणेच आट—अट यांचाही अर्थ अडथळा असा होतो. तेव्हा कवीने येथे अट हा शब्द योजिला असणे शक्य आहे. नकलकारास त्याचा अर्थ न कळल्याने त्याने आड असा अपपाठ घातला असेल. ट आणि ड परस्परांऐवजीं पुष्कळदां येतात हे अटकाव—अडकाव इ. शब्दांवरून उघड आहे. तेव्हा हे स्थलही स्पष्टपणे निर्यमकाचे असें म्हणण्याजोगे नाही.

तिसरें स्थळ—दोन्ही राहावरीचे घोडे । दोहों रथींचें दळवाडें ।

दोन्ही सारथी महारथी । मुगुती पाववीती येके वेळे ॥ १५८२

येथे डे-ळे यांचें यमक आहे. ड चे स्थानीं ङ हा उच्चार वेदांतही होतो, अशा दृष्टीनें ह्या दोन वर्णांचा अभेद कल्पून कवीनें हें यमक स्वीकार्य मानलें असावें असें दिसतें.

चौथें स्थळ— ब्रह्मसत्त्वाचा प्रतापु ! आणि ईश्वराचा कोपु ।

दोन्ही जालीं एकवाट । आंदोळला सत्यलोकु ॥ १६८७ ॥

येथें कोपु-लोकु यांमध्ये अन्न्याक्षरांतील व्यंजनें भिन्न असल्यामुळे यमक जमत नाही हें सरें, तथापि पूर्वापर स्वर समानच आहेत; तेव्हां हें ही पूर्णपणें नियमकाचें उदाहरण नव्हे.

नियमकाचीं म्हणून भासणारीं अशीं जीं केवळ चारच उदाहरणें उदाहरण काव्यांत आहेत त्यांची ही अशी स्थिती असल्यामुळे आधुनिक कवि ज्या नियमक कविता क्वचित् करतात तशा प्रकारच्या नियमक कविता रचण्याचा मान चौंभा कविसि मुळींच मिळूं शकत नाही हें स्पष्ट आहे.

येथवर उदाहरण काव्याचे प्रस्तावनेतील कांहीं विवाय गोष्टींचें विवेचन केलें. आतां प्रस्तुत काव्यांतील दुर्बोध शब्दांछे वळूं. पुढें अवतरणासमोर जे आंकडे दिले आहेत ते पोथींचें पान व ओवीचा अंक यांचे दर्शक आहेत.

(१) जरी बैसलेया देवें संत । आरत मनन केची तेथ ॥ ३-३२ ॥

येथें पोथीच्या लेखकानें योजलेला अपवाठ आणि संपादकांनीं केलेला चुकीचा पदच्छेद ह्या दोहोंमुळे दुर्बोधता आली आहे. यांतील द्वितीय चरण आरत मनन घेचि तेथ असा असावा. तो घेतल्यानें अर्थ नीट जुळतो. कवि भवानीची प्रार्थना करिताना आपल्या मनाची ठेवण सध्या कशी आहे तें येथें सांगत आहे. साधुसंत बसलेले पाहताच त्या ठिकाणीं जाण्याची आवड मासे मनानें घ्यावयास हवी; पण ती तें घेत नाही, अशी तक्रार कवि करित असून ती आवड घेण्याची प्रेरणा मनास देण्याविषयी तो पुढें भवानीची प्रार्थना करित आहे. ह्या प्रसंगावरून येथील पाठभेद व आरत=आवड हा अर्थ स्पष्ट होतो.

(२) सुकदेवो अनुवादला । ईश्वर ताड(व) वनासि गेला ।

तें पाष वाजोनी । वाणासुरें रिसवीला ॥ ७-६५ ॥

पाप= पास = एक प्रकारचे वायु, हे संदर्भावरून उघड आहे. पास = पस पसवाय = पसवाज. यावरून पास = पसवाज असावा. पण हा अर्थाने पास हा शब्द महाराष्ट्रशब्दकोशात दिलेला नाही. राजवाडे यांनी हा शब्दावर टीप दिलेली नाही. यामुळेच तो कोशात आला नाही असे उघड दिसते. टीपा देणाऱ्या संपादकास जे शब्द दुर्बोध वाटतात तेवढ्यावरच ते टीपा देतात. पाप शब्दावर येथे टीप का नाही. याचे उत्तर संपादकास तो शब्द दुर्बोध वाटला नाही असे देता येणे शक्य आहे; पण हा शब्द कोशात का नाही हाच उत्तर काय! कोशात दुर्बोध सुबोध सर्वच शब्द व त्यांचे सर्व अर्थ द्यावे लागतात. तेव्हा हा शब्द कोशात न घेण्याचे कारण कोशकारांनी छापिले पद्य ग्रंथांतील केवळ तळटीपाच तेवढ्या उतरून घेतल्या; मूलतः ते ग्रंथ पाहून त्यांतील सर्व शब्दांचा संपूर्ण स्वतः करण्याचा उद्योग केला नाही, हाहून दुसरे कोणते असणार!

(३) वाईत वातां संतोषला देवो । बाणासी दीधला पासावो ।७-६६

बाणावर देव शंकर जो संतोषला तो बाणाच्या कोणत्या रुतीमुळे! वरल्याच ओवीत बाणाने पास वाजवून शंकरास रिसविल्याचे वर्णन आहे. अर्थात् या ओवीतून “ (पास) वाजविल्याने—वाजवीत असता ” असा अर्थ निघाला पाहिजे. वाईत वातां यांतील तां हे अक्षर दोन घरे मागे घेतल्यास म्हणजे वाईतां तवां असे केल्यास तो अर्थ निघेल- वाइणे=वाजविणे वाइतां=वाजवीत असता, तवां=त्या-वेळीं. यावरून स्पष्ट दिसते की, वाइतां तवां असाच मूळ पाठ असला पाहिजे. राज-वाडे यांनी वाइ=वायु असा अर्थ दिला आहे व वाइचा ओसद वगैरे मळिनाथी केली आहे. पण ती या स्थळीं केवळ अप्रस्तुत आहे. महाराष्ट्रशब्दकोशकारांनी वाई=वायु हा जो अर्थ दिला आहे तो राजवाड्यांच्या ह्या टीपेच्या आधारेच दिला असेल. पण त्यांनी वाई हा शब्द स्त्रीलिंगी सांगितला आहे! ह्या स्त्रीलिंगास त्यांनी एकादे अवतरण देणे अवश्य होतें. त्याचे अभावीं वायु ह्या अर्थाचा वाई शब्द स्त्रीलिंगी आहे त्यावर भरवसा ठेवत नाही.

ह्या काव्यांतील एक विशेष पद्धति येथे ध्यानांत ठेवण्याजोगी आहे. हा कवि वरल्या ओवीत जी गोष्ट वर्णितो तीच झालच्या ओवीत पुनः निराऱ्या शब्दांनी, पर्यायाने किंवा परिणामरूपाने वर्णितो. शाहीरी वाङ्मयांतही असा प्रकार आढळतो. येथे वरील ओवीत “ (बाणासुरें) ते पाप वाजौनी (ईश्वरू) रीक्षवीला ” हे वाक्य आहे. याचा अर्थ “ वाइतां तवां देवो संतोषला ” अशा प्रकारे कवीने परिणामरूपाने पुनः वर्णिला आहे. कित्येक दुर्बोध स्थलांचा अर्थ उलगडण्यास कवीची ही दुहेरी वर्णन करण्याची रीत उपयोगी पडते असे पुढेही अनेक स्थळीं दिसून येईल.

(४) उदयो भास्करू चोषडा । कापुरें सहितु घेतला वीडा ।

मुषीं फोडी हातीं पाणें । मग ते नींगाली शडशडां ॥ २१ - ३५

राजवाडे यांनीं पाणें=उदकपात्र असा अर्थ दिला आहे. त्यावरून ह्या ओवींत उपेनें घेतलेल्या पूजासाहित्याचें वर्णन आहे अशी त्यांची कल्पना झालेली दिसते. अर्थात् दुसऱ्या चरणांतील कापूरसाहित विडा-कापूरविडा हाही देवांच्या पूजेसाठींच ते समजत असावे. पण मग हा कापूरविडा आणि उदकपात्र यांचे मध्यंतरीं आलेल्या **मुखीं फोडी** याचा अर्थ. ' तोंडांत विड्याची (!) फोड ' असा जो त्यांनीं केला आहे तो कसा समर्पक होईल ! दोन पूजाद्रव्यांचे मध्यंतरीं तोंडांत सुपारी टाकल्याचें वर्णन जमत नाही म्हणून येथें पूजासाहित्य ऋत्विणेंच युक्त नाही. उशीर होईल-ऊन होईल त्यानें तूं क्रोमेजशील वगैरे सांगून चित्ररेखेनें उपेला निघण्याची घाई केल्याचें वर्णन वरच आहे. चित्ररेखेचें वचन मान्य करून उपेनें निघण्याची तयारी लगवगीनें कशी केली त्याचें हें वर्णन आहे. तिनें निघतां निघतां कापूरविडा-त्रयोदशगुणी विडा साह्या, पण तो कसा ! तर चालतां चालतां. **मुखीं फोडी** (तोंडांत सुपारीची सांडें टाकलीं आणि) हातीं पाणें=हातांत (जुना वगैरे लावण्यास) पाणें घेतलीं आणि तीं सत्वर निघाली. अशा प्रकारें हें उपेच्या लगवगीच्या तयारीचेंच वर्णन आहे, पूजासाहित्याचें नव्हे. शिवाय पूजासाहित्य तिला स्वतःला आपल्या हातीं घेण्याचें काय कारण होतें ? तें काम दासींनीं केलें असेलच. देवांच्या पूजनास (बहुधा दर्शनास) जावयाचें त्या वेळीं विडा साह्याचें वर्णन अप्रस्तुत-अनुचित होय असें फार तर म्हणतां येईल. पण येथील शब्दार्थ स्पष्ट आहे. पाणें=पाणें (विड्याची), उदकपात्र नव्हे.

(५) षडी पाची हींगुळ अळिता । नीळी मनसाळि गोदंता ॥ २८-१४ ॥

येथें राजवाडे यांस पाची हें एक रंगद्रव्य असावें असें वाटलें आहे पण तें बरोबर नाही. पाची सडी=पांच प्रकारची सडी. हे पांच प्रकार म्हणजे सडीच्या रंगाची पांच द्रव्ये पुढें सांगितलीं आहेत. १ हींगूळ, २ अळिता (लासेचा रंग), ३ नीळ, ४ मनशील आणि ५ गोदंता म्हणजे पळसाच्या फुलांचा केशरी रंग. पाची हा एक पदार्थ असावा असें राजवाड्यांस कां भासलें न कळें.

(६) ऐक म्हणती न घला घावो । ऐक म्हणती हीरवा धरा ॥ ४८-३९ ॥

अनिरुद्धावर घाव घालूं नका म्हणजे त्यास जसमी करून नका हाच आशय ' **हीरवा धरा** ' ह्या शब्दांतून व्यक्त झाला पाहिजे. म्हणून हीरवा=अक्षत असा अर्थ येथें दिसतो. पुढें ६५३ व्या ओवींत ह्याच अर्थानें हा शब्द आला आहे. -ह्रीकु-हीरऊ- हीरवा (लज्जायुक्त) अशा प्रकारें व्युत्पत्ति व अर्थ राजवाडे देतात. पण तो बरील दोनही स्थळीं समर्पक वाटत नाही.

(७) रणी नव्हे धीरु । साणा हा सत्त्वाचा प्राकर्म ॥५४-६०८॥

रणांत पराक्रमालाच सरें महत्त्व आहे. वय लहान की थोर याला काहीं महत्त्व नाही. (येथे काहीं चाड नाही वयाची). अशा प्रकारचे वर्णन येथे कवि करित आहे हे स्पष्ट आहे. यास्तव धीरुसाणा=थोरलहान असाच अर्थ आहे. पण धीरु शब्दाने काहीं थोर वय कळत नाही. तेव्हां धीरु याचे स्थानी थोरु असा मूळ पाठ असावा. तसेंच थोरुसाणा हे शब्द येथे अर्थदृष्टीने निकटवर्ती असल्याने ते एकाच चरणांत असावे. तसे घेतल्याने रणी नव्हे थोरुसाणा । हा सत्त्वाचा प्राकर्म ॥ अशी ही ओवी होईल आणि तेणेकरून दोन्ही चरण समप्रमाण लांबीचे होतील. या काव्यांत काहीं चरण अर्थ, पाऊण, तर काहीं सवापट, दीडपट लांब असा विचित्र प्रकार असल्याचे राजवाडे यांनी वर्णिले आहे. पण वन्याच ठिकाणी हा दोष कवीचा नसून नकलकाराने भलत्याच ठिकाणी चरणरेषा दिल्यामुळे उत्पन्न झाला आहे असे हा उदाहरणावरून म्हणण्यास प्रत्यवाय नाही. जानपद ओवीच्या चरणांत १२, १४ किंवा १६ मात्रा असतात. अक्षरे कमीअधिक असल्यास म्हस्वाक्षरांचा दीर्घ किंवा दीर्घाक्षरांचा - म्हस्व उच्चार करून, तसेच एकदोन मात्रा सूर लांबवून किंवा अक्षरांतील अक्षर गद्याप्रमाणे निभृत करून ही मात्रांची संख्या साधिली जाते. येथे काहीं केवळ अक्षरे मोजून चरणाची लांबी न्यूनधिक ठरत नाही. तर जानपद ओवीच्या चालीवर चरण म्हणता येतो की नाही हे पाहून ठरते. अशा तऱ्हेने परिक्षण केल्यास या काव्यांत अनियमित लांबीचे चरण फारसे नाहीत व जे आहेत ते नकलकाराच्या दुर्लक्षामुळे तसे झाले असून अल्पशा केरकाराने सुधारून घेतां येण्याजोगे आहेत असेच आढळेल.

(८) घावो पडतां बाणावरी । तवं आड घातले आणिकी वीरिं ।

अढाउकरी लोटूनी नेला । काठीचीये मानेवरी ॥ ५४-६१६ ॥

येथे पडतां हे कालवाचक मार्गे असल्यामुळे द्वितीय चरणारंभीचा तंव हा शब्द अनवश्यकच नव्हे तर अनुचितही आहे. शिवाय त्याने द्वितीय चरणाची लांबी प्रमाणाघातेर वाढली आहे. तो शब्द गाढल्याने वाक्यातील दोष जातो व वृत्तांतीलहि दोष जातो. असा हा उभयविध दोष उत्पन्न करणारा तंव शब्द मूळ कवीने योजला नसावा, तो कोणा नकलकाराने पदरचा घातला असावा हेच संभवनीय वाटते.

या ओवीचे उत्तरार्धातील एक आढाउकर म्हणजे sappers असे राजवाडे यांनी म्हटले आहे. आणि महाराष्ट्र-शब्दकोशकारांनी याचे पुढे धाव मारून अढाउकर म्हणजे सैन्यातील परिचारक, अॅम्ब्यूलन्समधील माणूस असा अर्थ दिला आहे । पण पौराणिक युद्धाचे काळी आजच्यासारखी लष्करी हॉस्पिटले व अॅम्ब्यूलन्सची व्यवस्था असती तर अभिमन्यु-दुर्योधनांसारखे प्रमुख वीर प्राणोत्क्रमणापर्यंत रणांगणांतच विवक्षित कां पडले असते ?

तें असो; पण येथें बाणासुरास अजून नुसता ओरसडाहि निघाला नव्हता; त्याच्या शरानीं विद्ध झालेला अनिरुद्ध त्वेषानें अर्गला उचलून त्यावर घाव घालणार; तोंच अढाउकर म्हणजे आडहत्यारी वार मध्ये घुसून त्यानीं तो घाव आपल्या काठ्यांच्या टोकावर घेऊन मागें परतविला व बाणास वांचविलें. काठीचिये मानेवरी म्हणजे काठीच्या वरील शेकटानें. राजवाडे यांनीं काठी म्हणजे तिरडी हा अर्थ कोटून आणला कोणास ठाऊक. त्यांनीं दिलेला मान=क्षेत्र हाहि अर्थ युक्त नाही. येथें मानेवरी यांतील ए-कारावरून हा शब्द खालिलगीं ठरतो. आणि प्रमाण, क्षेत्र असा अर्थ होण्यास मान शब्द नपुंसकलिंगीं हवा, तसा तो येथें नाही. एवंच काठी = तिरडी, तिरडी = स्ट्रेचर आणि म्हणून काठीवाले आडहत्यारी = अम्बयूलन्समधील परिचारक!! हा पराचा कावळा कोशकार केवळ टीपांवर न विसंबतां वरील मूळ पाहते, तर न होता.

(९) मग होउनु सुसुवाळु । काई बोलीला माहाकाळु ॥ ६२-७०९॥

सु + अश्रूपहत = स्वश्रूपहत = सुसुवाड = सुसुवाल अशी व्युत्पत्ति राजवाडे देतात. पण तिनें निष्पन्न होणारा अर्थ येथें प्रसंगोचित नाही. करुणारसानें चाण कसा उचंचळला याचें यथास्थित वर्णन यापूर्वीच होऊन गेलें आहे. आतां तें भरतें ओसरून त्याचें मन स्थिर होण्याची वेळ आलेली आहे, अशा वेळचें वर्णन प्रस्तुत ओवींत असल्यामुळे सुसुवाळु हाणें म्हणजे सुस्थिरचित्त हाणें असा अर्थ येथें प्रसंगोचित होणार आहे. सुस्वबल-सुसुवाल अशी ही व्युत्पत्ति करिता येईल. सुसंबल (= स्वबलयुक्त) हा शब्द महानुभाव वाङ्मयांत येणारा म्हणून कोशकार देतात, त्याशीं सुसुवाल शब्दाचा संबंध असावासें वाटतें.

(१०) वैसला यादवकुळटीळकु । कुमरवर्गा साटी लंक्षु ।

तेतुल्याचीया भार्या । आलाया मातेतें संबोपु ॥ ६४-७२६॥

दुसऱ्या चरणांत रुष्णकुमारांची संख्या सांगितली असली पाहिजे असें पुढील 'तेतुल्याचीया' ह्या पदावरून ठरते. शिवाय प्रस्तुत ओवीच्या पूर्वीच्याच ओवीचे अन्वय चरणांतील (म्हणजे "कुमरां येकु लक्षु साटी सहस्र" यांतील) कुमर, साटी व लक्षु हे शब्द प्रस्तुत ओवींत आले आहेत. सहस्र हा शब्द मात्र गळला आहे. वर्गा हा शब्द नसता व त्याऐवजीं साटी याचेपुढें सहस्र हा शब्द असता तर इष्ट अर्थ झाला असता. अर्थात् येथें लेखनांत काहीं अपपाठ पडल्यानें नोट उलगडा होत नसला तरी येथें रुष्णकुमारांची 'एक लक्ष साठ हजार' ही संख्या सांगण्याची विवक्षा सुस्पष्टच आहे. म्हणून राजवाडे यांनीं श्लक्षणा=लंक्षु, असें जें निर्वचन केले आहे तें प्रस्तुत स्थळीं लागू पडत नाही. लंक्षु = श्लक्षण म्हणजे नाजूक, सुंदर असा अर्थ क्षणभर मान्य केला तरी साटी ह्या पदाची वाट काय हा प्रश्न राहतोच. म्हणून येथें लंक्षु = लक्षु = एक लक्ष हाच अर्थ घेणें प्राप्त होय. ल वरील टिच हें आगांतुक आहे. अशीं आगांतुक टिचें ह्या काव्यांत शेकडों स्थळीं लेखकानें दिलेलीं आहेत.

(११) अनुर्धाचीया माया रघुमावंतीया । मोकलीली धाया ॥ ६४-७२७ ॥

अनिरुद्धाच्या मातेचें म्हणजे प्रद्युम्नाच्या पत्नीचें नांव मायावती. रघुमावंती नव्हे. अर्थात् नकलकाराचे हातून येथें अपपाठ पडला आहे हें उघड आहे. शिवाय पहिला चरण प्रमाणाहून लांब तर दुसरा चरण तोकडा झाला आहे. म्हणजे येथें चरणरेषेचें स्थानही चुकलें आहे. हा दोष पोथीच्या लेखकाचा आहे, कवीचा नव्हे. ही ओवी मूळची पुढीलप्रमाणें असावीः—

अनिरुद्धाचीया माया । मायावती मोकली धाया ।

किंवा अनुर्धाचीया माया । मायावंतिया मोकलीली धाया ।

(१२) ज्याचे घरीचीं षडाणी । दळ त्रीपण क्षौणी ॥ ७२-८१२ ॥

येथें राजवाडे यांनीं षडाणी = षडाननसंबंधी असा अर्थ दिला आहे. ष हा ख आहे इकडे दुर्लक्ष झाल्यानें त्यांनीं हा अर्थ दिलेला दिसतो. येथें बाणाच्या साक्षकृत्यांस वगळून सुद्ध त्याचे घरचीं सास सेना — हुजुरात — किती मोठी होती तें कवीनें सांगितलें आहे. “बाणाच्या कैवारा ... येतील ईश्वराचे कुमार” वगैरे वर्णन पुढें यावयाचें आहे. अर्थात् येथें षडाननाचा किंवा त्याच्या सेनेचा कांहीं संबंध नाही. षडाणी = कजास, जय्यत, रणशूर, अतिकूर. सड्ग, = साडें, साडेकर = सड्गधर या सड्ग शब्दावरून षडाणी शब्द आला असावा.

(१३) तेयासी बाणलीया पासरा । सनात बंद असीवारी ॥ ७३-८२३ ॥

बाणलिया आणि पासरा ह्या शब्दांवर राजवाड्यांनीं प्रश्नचिन्हें केलीं आहेत. पासर म्हणजे हत्ती घोडे यांवरील झूल किंवा लोखंडी चिलसत. बाणलीया = बाणल्या, घातल्या. हे शब्द जुन्या पद्यांत येणारेच आहेत.

सनात ह्या शब्दावरही राजवाडे यांनीं प्रश्नचिन्ह केलें आहे. येथें सनातबंध हा एक शब्द असावा. सन्नाह = कवच. सन्नद्ध = कवच घालून सज्ज झालें. सन्नाहबद्ध किंवा सन्नद्ध याचा अपभ्रंश सनातबंध. सनातबंध असिवार = कवचें चढविलेले स्वार किंवा कवचें घातलेले घोडे.

असीवार ह्याची व्युत्पत्ती असि + स्वार किंवा असि + वार अशी शब्दकोशकार देतात. पण असीवार (स्वार) शब्दाशीं असी = तरवार ह्या शब्दाचा कांहीं संबंध दिसत नाही. राजवाडे अश्ववार=असीवार=स्वार म्हणतात, पण अश्ववार याचा अर्थ घोड्यांचा समुदाय. असिवार (स्वार) ह्या शब्दांत जसा असीचा कांहीं संबंध नाही तसाच समुदायवाचक वार शब्दाचाही कांहीं संबंध दिसत नाही. यापेक्षा आश्विवार-असिवार (अश्विन्=स्वार, वर=श्रेष्ठ) ही व्युत्पत्ति युक्त वाटते.

प्रस्तुत ओर्वीत असिवार याचा अर्थ घोड्यांचा समुदाय असाही घेता येईल आणि हत्तींच्या जोडीस स्वार न घेता घोडे घेणेच अधिक सयुक्तिकही होईल. तसा अर्थ घेतल्यास अश्ववार किंवा अश्ववर असा मूळ शब्द धरता येईल. पण मग 'स्वार' हा जो राजवाड्यांनी अर्थ दिला आहे तो घेता येणार नाही.

(१४) पुढीली अणीया भाले । जवळी पांच पांच सेले ।

* आडासनी दोनी दोनी पर्गे । मोजे घंसनी पातले ॥७३-८२४ ॥

पुढीली आणि जवळी ह्या दोन स्थलवाचकांचे जोडीने आलेला अडासनी हा शब्दहि स्थलवाचकच होय. पुढीली=पुढील बाजूस; जवळी=डाव्या उजव्या बाजूस; आडासनांत सङ्गे ठेविलेली आहेत, यावरून आडासन=कोश, म्यान असा अर्थ दिसतो. अडासनी=आच्छादन, झांकण. याशी आडासनी हा शब्द संगत दिसतो. अर्धासन-अडासन असे निर्वचन राजवाडे करितात. कोशकार त्याचाच अनुवाद करितात आणि शिवाय कमर असा अर्थ देतात. पण अर्धासन ह्या मूळातून कमर हा अर्थ कसा उत्पन्न होईल हा प्रश्नच आहे.

सेला (शिरी)=बाण हा अर्थ राजवाडे यांनी दिला असताही हा सेला शब्द कोशांत कसा घेतला गेला नाही न कळे.

वीरांजवळ पांच पांच बाण फार कमी वाटतात. कवीने येथे 'पांचपांचसे सेले' असे वर्णिले असेल. से हे एकच अक्षर दोनदां जवळजवळ आल्याने त्यांतले एक लेखकाचे हातून गळले असेल. असा दोष हस्तालिखितांत पुष्कळ स्थळी झालेला आढळतो. प्रस्तुत उदाहरणांतही " आणीक के उती " याचे जागी 'आणी के उती' (२१-२७) " तांडव वनासि " याचे जागी 'तांड वनासि' (७-६५) अशी ह्या प्रकारची अनेक स्थळे आहेत.

घसनी=युद्ध असा अर्थ राजवाडे देतात; पण युद्ध अजून फार दूर आहे. आता वीर नुसते द्वारका-नगरीबाहेर पडत आहेत त्यांचे हे वर्णन आहे. ते शोणितपुरास पोचतील तेव्हा युद्धाचा प्रसंग येणार. येथे घसनी-घर्षणी घर्षणाने, गर्दीने हाच अर्थ युक्त होय.

(१५) बज्जा इंद्राचेया चुकले । अती सपक्षे वांचले ॥ ७३-८२६ ॥

येथे राजवाडे 'अतिवांचले' एवढे एक क्रियापद धरितात व ते वैदिक पद्धती-प्रमाणे फोडून या क्रियापदाचे पोटांत सपक्षे हा शब्द कवीने घुसविला आहे असे प्रतिपादितात. या प्रतिपादनांत तर्कशक्ति दिसत असली तरी तसे मानणे येथे आवश्यक किंवा युक्तही नाही. ह्या पोथीचा लेखक न्हस्वाचे दीर्घ, दीर्घांचे न्हस्व, सानुस्वाराचे निरनुस्वार आणि निरनुस्वार हवे तेथे सानुस्वार, असे मनसोक लिहितो.

यास्तव न्हस्व, दीर्घ, अनुस्वार अर्धानुरोधानें हवें असतील तसे घ्यावे लागतात, हें राज-वाडे यांनांहि मान्य केलेंच आहे. त्याप्रमाणें येथें अती याचे स्थानीं अंती असा कवीचा मूळ पाठ असला पाहिजे व तो धरल्यानें येथें कार्यभाग होतो. क्रियापद फोडण्याची काहीं आवश्यकता पडत नाही.

(१६) बहुताती वराचे यादव । जुंझा लागौनि उनंत ॥७३-८२७॥

बहुताती यावर बहुतिथ आणि वराचे यावर वरीयान-श्रेष्ठ, अशा टीपा राज-वाड्यांनीं दिल्या आहेत. शब्दकोशकारांनीं यांपैकीं 'वराचे (वि.) श्रेष्ठ' अशाप्रकारें ही टीपा उतरून घेतली असून उदाहरणार्थ हेंच अवतरण दिलें आहे. बहुताती-बहुतिथ टीपा मात्र उतरून घेतली नाही असा पंक्तिप्रपंच कां केला न कळे. वराचे हें विशेषण कोशांत द्यावयाचें तर एकवचनीं वराचा ह्या स्वरूपांततरी द्यावयास पाहिजे होतें. कोशावरून वराचे हेंच एकवचन ठरतें !

संस्कृतांत बहुतिथ (=बहुत) हा शब्द असला तरी तो क्वचित् येणारा आहे. म्हणूनच तो आपट्यांच्या कोशांत दिलां नाही. असल्या ह्या अपसिद्ध शब्दाचा बहुताती असा अपभ्रंश मराठींत रूढ असणें हें संभवनीय वाटत नाही आणि हा शब्द धरल्याविना गत्यंतर नाही असाही प्रकार येथें नाही.

बहुताती वराचे यादव याचे जागीं बहुता तीवराचे यादव असा पदच्छेद येथें ह्वा आहे. तीवरा (तीव्रत्व) = अभिमान, आढ्यता, वीरश्री. निरंजनमाधवा-नेही हा शब्द योजिला आहे. "स्वरूपाच्या दर्पें बहुत चढला त्यासि तीवरा" या त्याच्या चरणांत बहुत आणि तीवरा हे दोन्ही शब्द आले आहेत हें लक्षणीय आहे. तीवरा याचींच दुसरीं रूपें तवर व तऊर हीं जुन्या काव्यांत येतात. तोरा हा शब्दही यांपासूनच झाला असावा. असा हा तीवरा शब्द ध्यानीं न आल्यानें पदच्छेद चुकून अर्थाचा अनर्थ झाला आणि विशेष आश्रयांची गोष्ट म्हणजे वराचे असें एकारान्त विशेषण शब्दकोशकारांनीं दिलें. मराठींत असें एकारान्त विशेषण असतें कीं नाही इकडेहि त्यांचें लक्ष गेलें नाही.

(१७) सांबटके आदोलत । पडवळ काठीया डोलत ॥

सारथी आणुडीत वागारे । गजचें घोडे वासीपत ॥ ७२८ ॥

रथ बाहेर कसे पडले याचें हें वर्णन आहे. सांबटके (सांबटे) म्हणजे रथाचे लहान लहान सांब, ते रथगतीमुळें आदोलत होते, पडवळकाठिया म्हणजे ध्वजस्तंभ, ते डोलत होते, सारथी लगाम आसडून धरीत होते तरी घोडे गजबजाटामुळें (गजरे) थैमान करीत होते; असें हें सुंदर वर्णन आहे.

पटोल (सं.) = वस्त्रप्रकार. पटोल-पडवळ = वस्त्र, ध्वजाचें वस्त्र व म्हणून पडवळकाठिया = ध्वजस्तंभ. ध्वजस्तंभ ह्या अर्थानें पडवळकाठिया हा शब्द अन्यत्रही आलेला आहे. "पुढा डोलताती पडवळ काठिया" - शिशु. व. १०३४. अर्थात् राजवाडे यांनी पडवळ ह्या शब्दाचा तंबू हा टीपेंत दिलेला अर्थ येथें सर्वस्वी गैरलागू आहे. सांबटका = तरवारविशेष, हा त्यांचा अर्थही येथें असाच गैरलागू आहे. सांबटका ह्यातील ट वर लेखकानें उगाच टिंब दिलें आहे. त्या टिंबामुळें राजवाड्यांस टंक म्हणजे तरवार हा अर्थ येथें असल्याचें भासलें. पण आंदोलत हा शब्दही तरवारीस समर्पक होत नाही आणि हें सारें रथांच्या निर्गमनाचें वर्णन असल्यामुळें त्यांत तरवार परजण्याचा कांहीं संबंधही येत नाही.

(१८) सुटला प्रतापाचा वारा । तेणें उधळतोय धुळोरा ।

घडघडीत चक्रवाटी । तेची मेघांचे गजर ॥ ७४-८३१ ॥

येथें चक्रवाटीच्या घडघडाटावर मेघगर्जनेचें रूपक केले आहे. अर्थात् चक्रवाटी ही येथें प्रस्तुत म्हणजे उपमेय आहे म्हणून चक्रवाटी = रथचक्रांचा समूह हाच अर्थ येथें आहे. राजवाडे यांनी दिलेला चक्रवात = वावटळ हा अर्थ घेतल्यास चक्रवाटी व मेघ दोन्ही अप्रस्तुत होतात म्हणून तो अर्थ अयुक्त आहे हें उघड होतें.

प्रतापावर वान्याचें रूपक आहे म्हणून प्रताप = पराक्रम. प्रतापाचा वारा म्हणजे अत्यंत उष्ण वारा हा टीपेंतील अर्थही उपमेय राहात नसल्यामुळें असाच चुकीचा आहे.

(१९) ऐती सरजालें वरीसत । वाहाती असुधाचीया सरिता ।

तेया मीळती रणसागरी । बुडती कुंजरपर्वत ॥ ७४-८३२ ॥

म्हणोनू कल्पांतमेघ ऐसे । यादवांचें सैन्य दैसे ॥

अशुद्ध (रक्त) हें जल, रक्तप्रवाह ह्या नद्या, रणांगण हा सागर, कुंजर हे पर्वत असें हें दीर्घ रूपक आहे. त्याशीं सुसंगत होण्यास प्रथम चरणांतही रूपकच असलें पाहिजे. म्हणून शरजाल हाच वर्षाव म्हणजे पर्जन्यधारा असाच अर्थ येथें आहे. राजवाडे यांनी शरजाल = सरजाल = पावसाचें आडंबर असा अर्थ दिला आहे. पण त्यांत उपमेय कांहींच उरत नाही म्हणून तो अर्थ अयुक्त होय. शरजाल = सरजाल = शरसमूह असाच येथील अर्थ आहे.

(२०) ओवी ८३१ ते ८४२ पर्यंत रथांवर नोकांची कल्पना केली आहे व ती अपन्हुति, उत्प्रेक्षा व रूपक यांनी सजविली आहे. मात्र येथील कांही शब्दांचे अर्थ समजत नाहींत. यांत कांही अपवाठही असण्याचा संभव आहे. पण अन्य इस्त-लिसितांच्या अभावीं त्यांचा उलगडा होत नाही. नाविक शब्दांची माहिती असणाऱ्या चिकित्सकांनी यांचा विचार अवश्य करावा.

चहुं वारुवाचे पुरुतळ । तेची वरी पडत असे सोळ ।

चुळक्षाळु ते रणसागरी । रथ चालतां लागे बळ ॥८३५॥

खुरु आणि तळ हे शब्द पृथक् असावे. घोड्यांचे खुर हेच तारवांचे तळ असें रूपक येथे केले आहे व ते तळ खोल रतत आहेत असें द्वितीय चरणात सांगितल्याचें दिसत आहे. वरि पडत असें = वरिपडत असती = मग्न होत आहेत, रतत आहेत. सोळ याचा अर्थ टीपेंत खोळ असा दिला आहे तो खोल असा असावा. पोथीच्या लेखकानें ख बद्दल ष लिहिण्याच्या रीतीप्रमाणें खोल चे जागीं षोल व यमकार्थ षोळ लिहावयाचें पण पकाराबद्दल सकार पडून सोळ असें लेखन झालें असावें.

चुलक्षाळु याचा अर्थ चिसल ढवळणारे असा करून तें टीपेंत रथाचें विशेषण केले आहे. यांत अर्थाची व अन्वयाचीही फार ओढाताण होते. त्यापेक्षां

चुलुक (सं) चिसल, यावरून चुलुकाळु-चुलक्षाळु = चिसलानें व्याप्त हें विशेषण निकटच्या रणसागरास चांगलें साजतें व अर्थही ओढूनताणून बसवावा लागत नाही. चुलुक्षाळु हा शब्द महाराष्ट्रशब्दकोशांत कां दिला नाही न कळे.

रथ चालतां = रथ चालविण्यास. चलणे = हालणें; चाळणें = हालविणें, चालविणें.

(२१) अयाघडीता तोचि विंदाणी । मकरतोड तेची आणी ।

लाळ गळे वारुवाची । जेवी गोमतीचें सांडे पाणी ॥ ८३६ ॥

यांतील पहिल्या चरणांतील अयाघडीता व विंदाणी यांचा अर्थ लागत नाही, यांतील पहिला रथाकडे व दुसरा नौकेकडे लावला पाहिजे. व दोहोंची तुलना करण्यास त्यांत कांहीं साम्य असलें पाहिजे.

रथाचें मकरतोड म्हणजे दांड्यांच्या पुढलें टेंक तीच तारवाची अणी म्हणजे नाळ हें रूपक सुंदर आहे. टीपेंत मकरतोड आणि आणि यांचे अर्थाची अद-लाबदल झाली आहे; ती कदाचित् नजरचूक असेल.

घोड्यांच्या तोंडांतून गळणान्या लाळेस सांडणान्या गोमतीच्या पाण्याची उपमा दिली आहे. हें गोमतीचें पाणी म्हणजे तारवांत क्षिरपणारें जें पाणी वरचेवर काढून टाकावें लागतें तें. यास गमत म्हणतात. येथें गोमतीचें पाणी = तारवांतील गमत.

मूळचा पाठ गमताचें पाणी असा असेल. पोथीच्या लेखकास त्याचा अर्थ न कळल्यामुळे त्यानें गोमतीचें अशी सुधारणा (?) केली असेल. गोमती नदीचा येथें कांहीं संबंध नाही. राजवाड्यांनीं गोमती शब्दावर टीप दिली नाही व प्रश्नचिन्हहि केले नाही.

(२२) पुढील ८३७ व्या ओवीत जावें आणि भुषण हे शब्दही अनुक्रमें रथ व ताहू यासंबंधी आहेत. जावें = जुवाशीं असा अर्थ कदाचित् असेल. भूषण तारवासंबंधी असून तें हातांत धरल्याचें वर्णिलें आहे. यावरून तें सुकाणूं असावें. मूर्त ही उपमा वागऱ्यांस म्हणजे लगामांस दिलेली आहे, यावरून मूर्त म्हणजे शिडाच्या दोऱ्या असतील. हा केवळ कल्पना सुचविल्या आहेत इतकेंच. या शब्दांचा अर्थनिर्णय साधार झाला पाहिजे. राजवाडे यांनीं जावें, भुषण व मूर्त हा तिन्ही शब्दांवर अर्थनिर्णायक टीपा दिल्या नाहींत व प्रश्नचिन्हेहि केलीं नाहींत.

(२३) नीगे लाटाचेनीं सवायें । तरी वैकुंठ दीपा जाये ॥८३९॥

वरील रूपकानुसार तरी ... रथ; अन्यद्वीप... वैकुंठ; सुवायु ... लाटू (=धैर्य). नीकेला प्रेरणा जशी सुवायुनें मिळते तशी रथाला प्रेरणा कशांनें मिळते हें सांगणें असतां कवीनें लाटाचेनी हा शब्द योजिला आहे. येथें कदाचित् लाटुवोनि असा मूळ पाठ असेल. लाटू, लाटेपणा (=धैर्य) हे शब्द जुन्या काव्यांतून येतात. पुढें ८४१ व्या ओवीत लाटाचा सुवायु याच्या विरुद्ध अर्थानें भेडपणाचें वावदळ घेतलें आहे, त्यावरूनही लाटाचेनी म्हणजे धैर्याच्या, हाच अर्थ ठरतो. राजवाडे लाटाचेनि=लाटाच्या असा अर्थ देतात. तो घेतल्यास लाटांचा संबंध सुवायु-प्रमाणें तारवाशींच असल्यानें हे दोन्ही शब्द अप्रस्तुताकडे जाऊन प्रस्तुत रथाकडे काहींच उरत नाहीं व त्यामुळे रूपक होत नाहीं; म्हणून राजवाडे यांनीं दिलेला लाटा हा अर्थ अयुक्त होय.

(२४) ऐसें टाकी लागें वेगें । तरी तेया हातींहुनी लागे !

अस्तमासिधी होती दासी । येरी संख्या कवण सायें ॥८४०॥

भेडपणाचें वावदळ उठी । रौरवाचा वळसा दाटी ।

तरी बुडाला माझारीची । द्राष्टी न पडेची वैकुंठी ॥८४१॥

ऐसें = असें धैर्य, मागल्या ओवीत वर्णिलेलें लाटेपण; नीकेच्या दृष्टीनें सुवायु.

टाकी = टाकी, मिळवी, साधी, आर्गी धरी.
लागेवेगें = त्वरेनें.

वळसा = भोवरा
वळसा = भोवऱ्यात.
दाटी = दाटतो, अडकतो.

भेडपणाचें वावदळ उठल्यास होणारा परिणाम ८४१ व्या ओवीत वर्णिला आहे. यावरून तिचे मागील दोन ओव्यांत धैर्याचा सुवास झाल्यास होणारा परिणाम वर्णिला असला पाहिजे हें उघड आहे. “तेया हातीं...लागे” यांत हातीं आणि लागे यांच्या मध्ये हातीं काय लागतें याचा वाचक शब्द असला पाहिजे. पण तो कोणता हें निश्चित होत नाहीं. येथें काहीं पाठांतर असेल काय याचा चिकित्सकांनीं निर्णय करावा.

राजवाडे टाकी ही षष्ठी म्हणतात तेव्हा त्यांनी टाकी=योग्यता हा अर्थ धरला की काय न कळे. पण ही षष्ठी धरल्यास प्रथम चरणांत क्रियापद न राहून अपूर्णता येते. हातीढुनी=हातून अशी टपि ते देतात; पण तिच्या योगानें लागे काय याचा कांहीं उलगडा होत नाही.

(२५) सूर्याचेनी दीपें । वसीस्टाची काठी तेंपें ॥ ७७-८७० ॥

सूर्याच्या इतक्या तेजानें वसिष्ठाची शाटी तळपत होती ही कथा प्रसिद्धच आहे. तिचाच उल्लेख येथें आहे. अर्थात् काठी हा अपपाठ होय. येथें शाटी-छाटी असा मूळचा पाठ असला पाहिजे, हें स्पष्ट आहे. असें असतां राजवाड्यांनीं काठी=शरीरयष्टि असा अर्थ दिला आहे आणि आश्रयांची गोष्ट अशीं कीं महाराष्ट्र-शब्दकोशकारांनीं तो अर्थ व त्यास हेंच अवतरण आंधळेपणानें उतरून घेतलें आहे ! आतां सामान्यजन हा अर्थ सारा मानणार आणि त्यास कोशाचें हेंच प्रमाण पुढें करणार !

(२६) तैसैची करील पणे ! नैरुत्येसी जुसो म्हणे !

तो निर्जांबा प्रेतवाहानु । सवया दीसे कारीसवाणे ॥ ९५-१०६८ ॥

नैरुत्य=नैर्ऋत=राक्षस. हा नैर्ऋत्य दिशेचा स्वामी. राक्षसास कुणपाशन = प्रेतें स्नाणारा असें नांव आहे. येथेही उत्तरार्धांत तसेंच वर्णन आहे. प्रेतवाहन = प्रेत उचलून नेणारा, लक्षणें स्नाणारा. पण राजवाडे नैरुत्य शब्दाचा अर्थ रुद्र असा देतात ! कारिसवाणें = किळसवाणें. हा अर्थ कोशकार देत नाहींत. ते केविलवाणें हा एकच अर्थ देतात; पण तो येथें लागू पडत नाही.

(२७) तेंपें परवंटा वरीयां अडस ! बळकट दाटीली कास !

पीळीव नागबंध षोवीलें । सुरु गुरुळे भूमीसरसा ॥ १०८३ ॥

बाणासुर सोनसळा कसा नेसला त्याचें हें वर्णन आहे.

अडस=अडच, घट्ट. हाच अर्थ बळकट हा आणखी एक शब्द योजून स्पष्ट केला आहे. टोपेंतल अडस=आटोपशीर हा अर्थ युक्त नाही. आटोपशीर कास म्हणजे कशी कास ! लक्षणें सोनसळा, आटोपशीर म्हणावा तर तो भूमीसरसा रुळत असल्याचें वर्णन पुढेंच आहे.

नागबंध=कमरेंतल गोफासारखा अलंकार-त्याच अर्थानें हा शब्द बहुत स्थळीं आला आहे. बंध हा शब्दावरून तो बंदासारखा बारीक लांबट असा कांहीं तरी पदार्थ असणार, सुपारीसारखा वाटोळा घट्ट गोळा नसणार, हें उघड आहे. पण राजवाडे यांनीं सोंगटी, सुपारी असा अर्थ दिला आहे व महाराष्ट्रशब्दकोशकारांनीं तो ढोळे मिटून या अवतरणासह उतरून घेतला आहे !

शिवाय बाणासारख्या वीरास सोनसळा सुटूं नये म्हणून लहान मुलाप्रमाणे कडोसरीस सुपाऱ्या सोवाव्या लागाव्या हे काहीं चांगलेंसें वर्णन नव्हे. पिळीव हे विशेषणही सोंगटीस किंवा सुपारीस साजत नाही. तें गोफासारख्या वस्तूसच साजतें.

धोतर नेसण्याच्या मराठ्यांच्या विशिष्टपद्धतीप्रमाणें सोनसळ्याच्याच सोभ्यास पळि देऊन म्हणजे त्याचा पिळीव नागबंध कळून तोच कमरेभोवती आवळून बांधून त्याचें टोक सोवल्याचें वर्णन येथें कवीनें केलें असावें. किंवा नागबंध म्हणून असाच एक कमरेभोवती बांधण्याचा बंध असेल. तो बंध आहे अर्थात् भरीव वाटोळी सोंगटी नव्हे.

‘भूमीसरसा’ याशीं सुसंगत म्हणून रुळे एवढा स्वतंत्र शब्द घेतला पाहिजे हे कोणासही पटेल. सुरुच् (= उत्तम कांतिमान्, झुळझुळीत). सुरुच् सुरग सुरुगु. सुरुगु आणि रुळे हीं भिन्न पदें असावीं.

(२८) बाणाच्या मुगुटास एक उपमा सुचते ती सांगतो; संतमहंतांनीं चित्त यावें; असा उपोद्घात कवीनें केला आहे. यावरून ही उपमा स्वतः कवीस फार आवडलेली दिसते व सरोस्तरच ती उपमा विशेष सुंदर आहे. पहाः-

बाणु अवघाची सुनीळु । जेवी पर्वतु उदयाचळु ।

लोही वा रणवटू माथा । जैसा प्रभातेचा संध्याकाळु ॥ १०८८ ॥

त्यावरी भाणु होये प्रगटू । कैसा (तैसा) मीरवला मुगुटू ॥

रणवटू=रणपट्ट=शिरस्त्राण. लोहीव=तांब्याच्या रंगाचें, तांबूस रंगाचें किंवा तांब्याचें.

रणवटू हा शब्द या काव्यांत आणखी दोन स्थळीं आला आहे.

कां न बंधसी रणवटू । उषा. ६११

माथां होता जो रणवटू । उषा. १३५७.

या स्थळांवरूनही रणवटू शब्दाचा वर दिलेला अर्थ स्पष्ट होत आहे. पण ह्या व्युत्पत्तीस अनसरून रणवटू म्हणजे रणांत डोक्यास बांधावयाचा पटका असा अर्थ कोणी देतात. पण तो पटका (वस्त्र) असला तरी रणांत उतरतांना डोक्यास बांधावयाचा आहे म्हणजे तो शिरस्त्राणाचंच कार्य करण्यासाठीं बांधला जाणार हें स्पष्ट आहे “रणवटू तुटौनि भूमी पडला” (ओ. १३५७) यांतील तुटौनि ह्या शब्दावरून बाणाचा रणवटू म्हणजे पटका नसून तांब्याचें शिरस्त्राण असावें असें वाटतें. वस्त्र असो वा धातूचें शिरस्त्राण असो येथें रणवटू असाच शब्द आहे, पण येथें छापताना लोही वारणवटू माथां असा चुकीचा पदच्छेद केल्यानें राजवाडे यांस वारणवटू शब्दावर प्रश्नचिन्ह करण्याचा प्रसंग आला आहे ! प्रसंगीं मोठमोठ्यांचीही दिशाभूल कशी होते याचें हें एक उदाहरण आहे.

श्यामलवर्णाचा बाणासुर हा काळसर उदयाचला सारसा, त्याच्या मस्तकीचा ताम्रवर्णाचा रणवट हा अरुणोदयीचा संध्याराग आणि त्यावरील तेजस्वी रत्नसंचित मुगूट म्हणजे उदय पावलेला साक्षात् सूर्यच; ही उपमा सुंदर नाही असें कोण म्हणेल !

(२९) माहाद्वारापुढें राये । बहुतु पैसु धरीला आहे ।

तेथें नव थड्यांचे घोडे । वाहाणी लाविती कटारवाहें ॥ १११० ॥

पैसु - पैस = विस्तीर्ण पटांगण.

सैन्याच्या जमावासाठीं नगरांतच राजवाड्याच्या महाद्वारापुढें हें पटांगण राखिलें होतें; असें सरळ वर्णन पूर्वाधीत आहे. ओवी ११११ मध्ये पैसु शब्द पुनः आला आहे तेथेंही त्याचा हाच अर्थ आहे. राजवाडे “ पैसु=प्रवेश=मार्ग ” असा अर्थ देतात तो येथें जमत नाही. मोकळी विस्तीर्ण जागा ह्या अर्थाचा पैसु पैस शब्द प्रविश पासून निघाला नसून प्रसृ पासून निघाला असावा आणि प्रवेश, मार्ग ह्या अर्थाचा पैस शब्द प्रविश पासून निघाला असावा.

शोणितापुरास एकाएकी यादव सैन्याचा वेढा पडून बाणाचें अपार सैन्य आत कोंडलें गेलें. तेव्हां दरवाजे एकदम उघडून आंतील सैन्यानें बाहेर घुसून शत्रूची फळी फोडावी अशी मसलत प्रधानांनें बाणास सांगितली. तेव्हां

आगवणेचा टंकेकारी । पुढें दारवटें उघडीलें ॥ ११११ ॥

टंकेकारी=प्रवेश मार्गाचा द्वारपाल, असा अर्थ राजवाडे देतात, त्यास काहीं व्युत्पत्तीचा आधार दिसत नाही. टंक = तरवार, यावरून टंकेकारी=सङ्ग्रहारी असा अर्थ होऊं शकेल. पण येथें ट वरील टिंब उगाच पडलेंही असेल. या काव्यांत शेंकडों स्थळीं उगाच टिंब दिलेली आहेत. टका=निशाण, ध्वज. टका हा शब्द जुन्या वाङ्मयांत पुष्कळ स्थळीं आला आहे. त्यावरून टकेकारी=ध्वज धरणारा, सैन्यापुढें चालणारा, निशाण-चारदार असाच अर्थ येथें असावासें वाटतें. यास आणखीही एक कारण आहे. तें असें कीं भिक्षा-भिक्षेकरी, कथा-कथेकरी यात्रा-यात्रेकरू, सेवा-सेवेकरी इत्यादि शब्दांत जसा आकाराचे जागीं एकार होतो तसा गड, मान, शेत इत्यादींतील अकाराचे जागीं एकार होत नाही. उदा०-गड-करी, मानकरी, शेतकरी. म्हणून टका शब्दापासून टकेकारी शब्द होईल आणि टंक शब्दावरून टंकेकारी होईल. टंकेकारी असा एकारयुक्त शब्द टंक ह्या अकारान्त शब्दावरून होणार नाही.

(३१) तेव्हा देवां सुटला पळु । तव पडण्ळीला नारायेणे ॥ ११४४ ॥

पडण्ळीला = प्रतिस्खलित आणि नारायेणे = नारायण अशा टीपा दिलेल्या आहेत, यावरून रुग्ण रोधला गेला असा अर्थ होतो, पण तो अगदी उलटा आहे. येथें

“ नारायणें वीरभद्र पडसळिला ” असें वर्णन आहे. प्रथम सामान्यपणें विधान करून पुढें लगेच अधिक स्पष्टीकरणानें तेंच सांगण्याची रीति ह्या कवीची आहे. तीस अनुसरून येथेंही पुढें “ मद्सुदनें वीरभद्र सुदसेनें चक्रे हाला (हाणिला) ” असें विस्तृत वाक्यांत तेंच वर्णिलें आहे. अर्थात् वरील वाक्यांत नारायण अशी प्रथमा न घेतां नारायणें अशी तृतीयाच घेणें अवश्य होय.

(३२) लाठें यादवांचें कुळ ! कैसें न कळे हरमिषळ ॥ १३५४ ॥

हरमिषळ ह्यावर टीपेंत प्रश्नाचिन्ह केलें आहे. येथें हरिखे खळ असा मूळ पाठ म्सावा. बळ सळ, यादवांचें कुळ लाठे म्हणजे बलाढ्य, शूर असें असतां सळ (त्याशीं लढण्यास) हरिषे हें कैसें ! न कळे; असा अर्थ जमवितां येईल.

(३३) घृते वीक्षवीतां अमी । अधिका अधिक लागे गगनी ।

तैसा षौचतु दुणावंतु । जाळ नीगती लोचणी ॥ १३५९ ॥

शरविद्ध झालेल्या बाणासुरास दुष्पट त्वेष चढल्याचें वर्णन येथें अमीच्या दासल्यानें केलें आहे. द्विगुण-दुणा. दुणावला = दुष्पट वाढला, अधिक त्वेषास चढला. टीपेंत दिलेला दुणावत = पडिलेला हा अर्थ अयुक्त होय हें अमीच्या दासल्यावरून स्पष्टच आहे.

(३४) ऐरु विंधताये षडतर । आंगी उपटत. हाती -सर ॥ १३६० ॥

हस्तशर = हातीसर असें निर्वचन टीपेंत केलें आहे. हस्तशर हा शराचा एक नवानच प्रकार दिसतो. पण तो टीप देणाऱ्यांच्या कल्पनेंतून निघालेला आहे. पौराणिक वाङ्मयांत कोठें आढळत नाहीं. शिवाय हस्तशर याचा अपभ्रंश हातसर असा होईल. हातीसर असा इंकारयुक्त होणार नाहीं. येथें वास्तविक हाती व सर तोडून लिहिलें पाहिजे होतें. उपडत हाती = उपडताती = आदळतात. चुकीच्या पदच्छेदांमुळे येथें गोंधळ उडाला आहे.

(३५) जेवी उद्धी वरी अंतरंगु ऐतु । स्वमावें दुमुदुमीतु ।

असुधा भरला रणसागरु । तैसा तिये वेळीं दसितु ॥ १३७२ ॥

दुमुदुमीत म्हणजे तट फुगलेला, उचंबळलेला, असा उदधि केव्हां होतो ! त्यास भरती येते तेव्हांच. उदधि स्वभावतः केव्हां उचंबळतो तें “ (जेव्हां) वरी अंतरंगु ऐतु ” यांत सांगितलें आहे. यावरून येथें अंतरंग म्हणजे चंद्र असा लक्षणनें अर्थ घ्यावयास पाहिजे. अंतरंग = आत्मीय, शरीरसंबंधी, आप्त असा अर्थ असल्यानें व चंद्र हा समुद्रोत्पन्न असल्यानें तो सागराचा अंतरंग म्हणतां येईलच. येथें प्रद्युम्न हाच रणसागरास भरती आणणारा चंद्र होय. अंतरंगु शब्दावर टीप अवश्य हवी होती.

(३६) क्रींचा पर्वती भेदीला । जेणें करौनी आडणीळा ॥१३८२॥

आडसिळा शब्दावर “ अंतर = आड, आडपासून नाम आडकर्णे ” अशी टीप दिली आहे. तीवरून येथील अर्थावर कांहींच प्रकाश पडत नाही. आडसिळा = लगोऱ्यांचा ढीग. लगोऱ्यांची उतरंड. ज्ञानेश्वरींत (अ. ११-४७८) हा शब्द आलेला आहे. महाराष्ट्र शब्दकोशांत ‘आड+सं. कीलक’ अशी व्युत्पत्ति दिली आहे ती चिन्त्य होय. कारण येथे कीलक-सिळा याचा कांहीं संबंध पोचत नाही. आडसिळा हा कानडी शब्द होय. आड-सेळ व सीळा-ढीग. बाल षडानानें क्रींचपर्वत हाच लगोऱ्यांचा ढीग कल्पून तो बाण मारून भेदल्याची कथा आहे.

(३७) लोहदंतु पडला रणी । देषा कांपनिली धरणी ।

दळीं बाणाचा हाहांकार । तेव्हाळी षळबळली अरणी ॥ १४१६ ॥

अरणी = रणमैदान अशी येथें टीप आहे ती समर्पक नाही. अरणी हा शब्द पुढें ओ. १६०६ व ओ. १६२० मध्ये आला आहे. ओवी १६२० मध्ये “ टाकीलि मागीली अरणी ” म्हणजे पुढून पळालेले सैन्य “ मागील अरणीवर येऊन टेपलें ” असें वर्णिलें आहे. त्यावरून ओवी १६०६ मध्ये सैन्याची जी अरणी मोडली व सैन्य मार्गे पळाले म्हणून सांगितलें आहे ती अरणी म्हणजे पुढली अरणी होय हें उघड आहे. अशा प्रकारें येथें सैन्याची पुढली अरणी आणि मागली अरणी अशा दोन अरणी उल्लेखिलेल्या आहेत. यावरून ह्या दोन अरणी म्हणजे आधाडी व पिछाडी होत असें दिसून येतें. म्हणून अरणी = सीमा, सीमारेषा. शेताच्या सीमेवरील ओट्यास आजही ऐरणी म्हणतात.

(३८) घाये बांधले ने तवटें । आपुला सारथी सावडु केला ॥ १४१७ ॥

तवटें = धैर्याने असा अर्थ राजवाढे देतात व कोशकार तोच उतरून घेऊन त्यास आधार म्हणून हेंच येथलें अवतरण देतात. पण जसमा बांधून सारथ्यास सावध करण्यास मोठेसें धैर्य लागतें अशांतला भाग नाही; म्हणून धैर्याने हा अर्थ प्रसंगोचित दिसत नाही. रणांगणांत घाय कशानें बांधावयाचे हा मात्र प्रश्न पडतो. त्याचें उत्तर तवटें ह्या शब्दानें मिळतें. तवट = तिवट = पागोटें. तिवट हा शब्द ऐतिहासिक पत्रांत पुष्कळ ठिकाणीं आला आहे. आणि रणांगणांत पागोट्यानें जसमा बांधल्याचींही वर्णनें आलीं आहेत. येथें बांधलेयेने हा एक शब्द हवा आहे. तवटें घाये बांधलेने = पागोट्यानें जसमा बांधल्यानें.

धैर्य हा अर्थ तवक ह्या शब्दाचा आहे, तवट ह्या शब्दाचा नाही. वर्ण-सादृश्यानें तो भासला असावा आणि बांधलेने यांत बांधले व ने असा चुर्काचा पदच्छेद केल्यानें ही दिशाभूल झाली असावी.

(३९) नीतंच वेढीले गाढे । जैसे पणासले हुडे ।

दोन्ही आघातीचीं हुलमुसुं । सरळे वाढताती पुढें ॥ १४२७ ॥

पूर्वार्धांत नितंच व हुडे (बुरूज) म्हणजे उपमेय व उपमान दोन्ही उक्त आहेत. उत्तरार्धांत हुलमुसुं हा एकच शब्द आहे. तो उपमेयदर्शक कीं उपमावाचक ! टीपेंत हुडमुसु हुलमुसु= बुरजाचीं तोंडें असें निर्वचन केलें आहे. तें धरल्यास हा उपमानवाचक शब्द होईल. उरोमुसु-हुलमुसु (=स्तन) असें धरल्यास हा उपमेयवाचक शब्द होईल. विहिरीच्या मोटवणासालचे जे पुढें आलेले वाटोळे दगड त्यांस हुनमुसु म्हणतात. हुनमुसु=हुलमुसु असेंही म्हणता येईल. पण हें उपमान येथें प्रसंगोचित होत नाहीं.

टीपेंत दिलेली व्युत्पत्ति असंभाव्य नसली तरी तीस कांहीं अडचणी आहेत. हुडा हा शब्द कानडी आहे, संस्कृत नाहीं. शिवाय अकारान्त घ्यावा लागतो. तसा घेतला तरी हुड्यास म्हणजे बुरजास मुसुं नसतात. त्यांस दरवाजे असतात असें मानलें व तींच मुसुं म्हटलीं तरी तीं (सरले वाढताती पुढें) सरळ पुढें कशीं वाढतात हें कांहीं कळत नाहीं. त्यापेक्षा उरोमुसु-हुलमुसु=स्तन असा प्रस्तुत-वाचक अर्थ घेणें बरें, असें वाटतें.

आघाट-आघात= पायऱ्यांचे टप्पे अशा टीप दिलेली आहे. नदीच्या घाटावरून ही पायऱ्यांची कल्पना सुचली असावी. पण प्रस्तुत स्थळीं पायऱ्या हा अर्थ संभवत नाहीं. याच्या पुढल्याच ओवींत " आघातीचां चोरदरां " यांत हाच शब्द पुन्हां आला आहे, तेथेंही पायऱ्या हा अर्थ जमत नाहीं आणि संस्कृत कोशांत आघाट शब्दाचा तो अर्थ आढळत नाहीं. आघाट = इह, मर्यादा, यावरून (अरणीप्रमाणेंच) आघाती = आघाडी असा अर्थ संभवेत व तो ह्या दोन्ही ओव्यांत नीट जमतो. नितंचांचें म्हणजे पिछाडीच्या हुड्यांचें वर्णन झाल्यावर पुढें आघाडीच्या हुलमुसुांचें (म्हणजे स्तनांचें) वर्णन येणें हें कमप्राप्तच आहे.

(४०) दुर्गी वदनाचा दारवटा । बैसोनि हासताती सुभट ।

लोचणाच्या चरिया वरी । बाण सुटत वंकट ॥ १४२९ ॥

प्रमदाचे दंत हे मदनाचे सैनिकच, हास्य हें त्यांचें शस्त्र, असें पूर्वार्धांत वर्णिलें असून उत्तरार्धांत लोचन ह्या सैनिकांचें वर्णन " लोचनांच्या लीलांनीं वक्रबाण सुटतात " अशा प्रकारें केलें आहे. चर्या-चरिया = लीला, हालचाल, मुरडणें. चरियावरी = लीलांनीं. टीपेंत चत्वरी-चरी = स्थान असा अर्थ दिला आहे. पण वक्रबाण सुटतात ते लोचनांच्या स्थानावर किंवा स्थानांनीं नव्हे तर त्यांच्या हाल-चालींनीं म्हणून येथें चरिया (चर्या) = लीला हाच अर्थ आहे.

(४१) बाण सुटत बंकट । बाण उजू ची येत नीट ।

ऐसा विपरीतु ज्याचा मारु । घाया नाही वनु पाटा ॥ १४३० ॥

या ओवीच्या जोडीस पुढील ओवी-खंड पहा—

रणीं झुंजारु घायेवटे । तरी वणियां न बंधिजाति पाटे ॥

भास्कररुत उद्धवगीता २४१

तीहीं घाई पींडि पाटें । बांधिजताती आझुनी वरी ॥ उस्ता. १५४५ ॥

या स्थलावरून वनु-वण = व्रण, जखम, पाटा-पट्ट = अरुंद लांब कपडा, म्हणजे जखम बांधण्याचा पट्टा (बँडेज) हे अर्थ स्पष्ट आहेत. प्रस्तुत ओळींत मदनाचा विपरीत मारा सुंदर वर्णिला आहे. बाण सुटतात वाकडे वण लागतात नेमके सरळ येऊन! जखमा होतात पण त्या अंतर्गामी. बाहेर ओरसडाही दिसा-याचा नाही. मग जखम बांधण्यास कपड्याची गरज काय! असें हे सुंदर वर्णन आहे. पण टीपेंत वनु = पाणी आणि पाटा = वाहणें असे अर्थ दिले आहेत ।

(४२) तीषटा युवनाचीया अणिया । तिहीं षोचत जीव्हार ॥ १४३२ ॥

युवन = जोवन (हिंदी) = स्तन, अणिया = अपें.

टीपेंत युवन = यौवन असा अर्थ दिला आहे !

(४३) देषा मोडलेया अरणी । धीरु न बंधवे चि रणी ।

मोडले दुळमार । गेले गेले हाती साहाणी ॥ १६०६ ॥

मोडलें वीकळ साहाण । रणीं साडवलें नीसाण ।

अरणी आणि रण हे दोन शब्द एकाच वाक्यात आळे आहेत. अर्थात् येथें त्यांचे अर्थामध्ये भेद आहे. मागं अरणी म्हणजे आघाडी, रणागण नव्हे, असें दाखविलें आहे त्यास हे उदाहरणही पोषकच आहे.

साहाण = शहाजण = मोठा नगरा. साहाणी हाती = मोठ्या नगऱ्यांचे इत्ती. नगरा ह्या अर्थाचा साहाण शब्द महाराष्ट्र शब्दकोशांत दिलेला नाही. राजवाड्यानीं साहाण शब्दावर टीप दिली असती तर तो शब्द कोशांत घेतला गेला असता. कोशकारांनीं तळटीपाच तेवढ्या पाहिल्या, मूळ काव्य पाहून शब्दांचा संग्रह केला नाही याचा हा पुरावाच होय.

(४४) (आ) णीक पाहाते जालें : मग चालीला बाणासुर ॥ १६२४ ॥

यातील पहिल्या चरणाचा अर्थ समर्पक लागत नाही. पण

आणीक पाहा तेजाळें असा पदच्छेद केल्यास अर्थ चांगला जमतो. बाणासुर आणीक तेजाळे पहा = बाणासुराचें तेज अधिकच वाढलें, पहा.

(४५) आर्गी थोडें ची दळवाडें । पण रागीटु कवणी पाडें ॥ १६५९ ॥
दळवाडें = दळवेपण = शौर्य. हा अर्थ कोशात दिलेला नाही. कारण राज-
प्राड्यानीं या शब्दावर टाप दिलेली नाही.

(४६) आटू भवीनला सुखरां ॥ १६७७ ॥

भवीनला = झाला. अर्थात् भू-भव्-होणें यापासून येथील भवीनला शब्द
झाला आहे. पण टापेंत ध्रम् धातूपासून हा शब्द निघाल्याचें दर्शविलें आहे, तें
अर्थास धरून नाही.

(४७) मना तैसें चि घडलें । दोषां जुंझावें पडलें ॥ १६८४ ॥

येथें मन ह्या नामाचें संबोधन येण्याचें काहीच प्रयोजन नाही. तेव्हां मनाक्
(क्षणभर) असा येथील मूळ पाठ असावा. लेखकानें त्याचा अर्थ न कळल्या-
मुळें किंवा चुकून क् गाळून त्याचें मना केलें असावें.

(४८) तेजें आकास षीरढत । सूर्या जाली सपुजता ॥ १६८८ ॥

येथें ब्रह्मास्त्राच्या तेजाचें वर्णन कर्तव्य आहे. त्या ब्रह्मास्त्राच्या तेजांत सूर्याचें
तेज लोपलें, (सूर्याचे तेजांत चंद्र लोपतो त्याप्रमाणें सूर्याच्या सहस्रपट दुसरें तेज
प्रगट झालें तर त्यांत सूर्यही लोपेलच) असें वर्णिलें तरच ब्रह्मास्त्राचें तेज सूर्याच्या
तेजाहून अधिक ठरेल व त्याचें उत्तम वर्णन केल्यासारसें होईल. पण येथें टापेंत
सपुजता = दैदीप्यमानता असा अर्थ दिला आहे। येथें सपुजता = शून्यता, निस्ते-
जता असाच अर्थ व्हावयास हवा आहे. पूज्य = शून्य यावरून येथील सपुजता
शब्द कवीनें बनविला असावा. महाराष्ट्र-शब्दकोशांत सपुजता हा शब्द दिलेला
नाहीं. तसेंच खिरढणें-पेटणें, जळूं लागणें हाही अर्थ कोशांत दिला नाही.

(४९) चांचु फाळीती करवळें ॥ १७१६ ॥

सर्पास्त्रापासून उत्पन्न झालेल्या असंख्य सर्पांच्या नाशार्थं रुष्णानें गरुडास सोडून
असंख्य गरुड उत्पन्न केले, त्या गरुडांच्या रुतीचें हें वर्णन आहे. चांचु = चोचीनें
फाळिती = फाडिती, विदारिती. फाळिती ह्याचा कर्ता गरुड; कर्म करवळें, तें सर्प-
वाचक आहे हें उघड आहे. किरविल = सर्प. (किरविल जैसा पसरला. वेणारुत
सीतास्वयंवर) किरविल = करवळ; याचें अनेकवचन करवळें.

टापेंत व-ब यांचा अभेद कल्पून करवळें=करांच्या सामर्थ्यानिं असा अर्थ दिला
आहे, पण गरुडास कर कोठले ! शिवाय येथें चांचु हें करण आहेच. दुसऱ्या करणाची
अपेक्षा नसून फाळिती ह्यास कर्माची मात्र अपेक्षा आहे. म्हणून करवळें=सर्प हाच
अर्थ होय.

(५०) ऐसे रूपाचें लावण्य । पण उघडी वस्त्रहाण ।

हाती घेउनीया आघाटी । फाकला रंगध्वनी आकर्षलें त्रिभुवन ॥१८१३॥

रंग आणि ध्वनी हे शब्द पृथक् हवेत. रंग फाकला=रणांगण पांगलें, लढाईची गर्दी थांबली. ध्वनी (तृतीया) -- ध्वनीनें त्रिभुवन आकर्षिलें. वीर मोहित होऊन लढण्याचें विसरलें तें कशाच्या ध्वनीनें ! वायाच्या ध्वनीनें कीं मोहिनीच्या कंठातून निघालेल्या ध्वनीनें ! मोहिनीनें हातीं आघाटी हें वाय घेतलें आहे. आघाटी=किनरी, एकतारी, एकतंतुवाय, असा अर्थ महाराष्ट्र शब्द कोशांत दिला आहे. ऋग्वेदांत आघाटि हा शब्द आला आहे (१०-१४६-२). त्याचा अर्थ चित्राव शास्त्री यांनी घंटा असा केला आहे. आघाट=झाज असा अर्थ गीर्वाणकोशांत आढळतो. तेव्हा सं. आघाटि किंवा म. आघाटी हें सरोसर कशाप्रकाचें वाय आहे, घंटा झाज याप्रमाणें आघातनें वाजणारें वाय आहे, कीं एकतारीसारखें तंतुवाय आहे याचा निर्णय चिकित्सकांनी करावा. राजवाडे टीपेंत म्हणतात त्याप्रमाणें आघाटी-अघाटी-बघाटी=लवचक फांदी किंवा दोरी, हा अर्थ मात्र येथें लागू पडत नाही हें निर्विवाद होय.

आघाटी असा सरा शब्द असतां पोर्थांत चुकून आघाटी असें पडलें आहे. घ आणि ध यांचे रूपांत साम्य असल्यामुळें नकल करतांना अशी चुक होणें साहजिक आहे. पण पोर्थांत एकदां चुकून आघाटी असें पडलें आहे एवढ्याच वरून त्या अशुद्ध रूपास कोशांत स्थान मिळावें हें योग्य वाटत नाही. पोथ्यातील अशीं अशुद्ध रूपेही कोशांत समाविष्ट करावयाचीं म्हटल्यास त्यास अंतपार राहणार नाही.

येथवर तळटीपांच्या स्वरूपाचें आविष्करण द्वाण्यापुरतें मोजक्या स्थलासंबंधी थोडक्यांत विवेचन केलें आहे. टिपा दिलेल्या व न दिलेल्या आणखी पुष्कळच स्थलासंबंधानें लिहिण्याजोगें आहे. पण हें काव्य संपूर्ण उपलब्ध होऊन तें पुन्हा छापण्याचा योग येईल तर त्या वेळीं साकल्यानं विचार करणें युक्त होईल. विस्तरभयास्तव येथें तो करिता येत नाही. आजवर अनेक संशोधकांनीं जुने काव्यग्रंथ टिपा देऊन प्रकाशित केले आहेत. तेवढ्यावर समाधान न मानतां त्यांची सूक्ष्म चिकित्सा करून त्यांच्या अधिकृत प्रती निर्माण करणें कसें अगत्याचें आहे, हें हा लेखानें विद्वज्जनांच्या निदर्शनास येईल अशी आशा आहे.

कांहीं अप्रसिद्ध मराठी पद्यकार व त्यांचीं पदे

(डॉ. रा. ग. हर्षे, पुणे)

काव्यसंग्रहकार के. वामन दाजी ओक व त्यांचे सहकारी यांनीं निर्णयसागर मुद्रणालयाच्या विद्यमानें “ अनेककविकृत पदे, कटाव, लावण्या वगैरे ” पद्यात्मक वाङ्मय तीन भागांत प्रसिद्ध केल्याला अर्धशतक होऊन गेलें. या मुदतींत संशोधन-कार्याची एवढी प्रगति झाली आहे कीं, फिहून एकदां ते पद्यवाङ्मय प्रकाशित करण्याचें कार्य अंगावर घेण्याची आवश्यकता उत्पन्न झाली आहे. वस्तुस्थिति अशी आहे कीं, प्रकाशित झालें असूनहि या पद्यवाङ्मयाचा अभ्यास जसा हृदयघाहित्वांनें व्हावयास पाहिजे तसा तो झालेला नाही. या तिन्ही भागांत मिळून सुमारे पाऊणशें कवींची १६२२ पदे प्रसिद्ध झालीं आहेत. तथापि हा प्रसिद्ध झालेला भाग उपलब्ध व अप्रकाशित असलेल्या पदांच्या दृष्टीनें पाहता अत्यल्प आहे असें म्हणण्यांत बिलकूल अतिशयोक्ति नाही. म्हणून केवळ वानगी दासल मला उपलब्ध झालेल्या एका साजगी हस्तालिखित बाडांतून वरील तिन्ही भागांत अंतर्भूत न झालेल्या सुमारे २२ कवींच्या माझ्या माहितीप्रमाणें प्रसिद्ध न झालेल्या अशा ६०-६२ पदांचा परिचय करून देण्याचा प्रस्तुत निबंधाचा उद्देश आहे. संतकविकाव्यसूचि, महाराष्ट्र-सारस्वताच्या (आवृत्ति २ री) शेवटीं जोडलेली सूचि व रामदासी संशोधनसूचि यामध्येंहि ज्यांचा उल्लेख नाही असे तीन चार कवीहि यांत आलेले आहेत. परंतु केवळ उल्लेखाव्यतिरिक्त यांचीं पदे कोठेंहि निर्दिष्ट केलेलीं नसल्यामुळे हें संबंध वाङ्मय अप्रसिद्धच म्हटलें पाहिजे. केवळ नामसादृश्यामुळे यांतील ग्रंथकारांचा उल्लेख सूचींत झाला असला तरी अनिश्चित माहिती जास्त सुस्पष्ट करण्यास या पदांचा थोडा तरी उपयोग होईल असें वाटतें. तरुण अभ्यासकांचें इकडे लक्ष गेलें व उपलब्ध असलेल्या बाडांचा अभ्यास करून निरनिराळ्या कवींचे पदसंग्रह तयार करण्यांत आले तर या निबंध वाचनाचा हेतु सफल झाला असें होईल.

मराठीतील या पद्यवाङ्मयाचें महत्त्व अनेक दृष्टींनीं लक्षांत घेण्यासारखें आहे. एक तर महाराष्ट्र संगीताच्या पुरस्कर्त्यांस तें एक बहुमोल भांडार वाटेल. “महाराष्ट्र संगीत विरुद्ध हिंदुस्थानी संगीत” असा निष्कारण वितंडवाद घालणाऱ्या संगीतज्ञांनीं या पद्यवाङ्मयाचा अभ्यास केला व यातील विविध चालींचें संशोधनपूर्वक पुनरुज्जीवन केलें तर महाराष्ट्र संगीताची अधिक पायाशुद्ध रचना करतां येईल. फार प्राचीन काळापासून महाराष्ट्रांत कीर्तन-संप्रदाय रूढ असल्यामुळे हें पद्यवाङ्मय अतिशय समृद्ध आहे, इतकेंच नव्हे तर त्यांत चालींची विविधताहि भरपूर

आहे. हिंदुस्थानी संगीताचा रूढ अर्थांनीं जन्महि झाला नव्हता त्या वेळचेहि पद्य-वाङ्मय उपलब्ध आहे. भाषेपुरतेच बोलावयाचे तर आपल्या मराठी कवींनीं हिंदुस्थानी भाषेत शेंकडों सुरस पद्ये केलेलीं असून त्यांचा पुनरुद्धार केल्यास जसें तें त्यांच्या कर्त्यास तसेंच तें त्यांच्या गायकांसहि भूषणास्पद होईल. आश्रयांची गोष्ट ही कीं, अगदीं ज्ञानेश्वरापासून ते थेट अमृतराय कवीपर्यंत बहुतेक प्रसिद्ध संतकवींनीं हिंदुस्थानी पद्यरचना व अभंगरचना करून महाराष्ट्रेतर हिंदुस्थानाशीं आपला अविभाज्य संबंध राखला व महाराष्ट्र-संस्कृतीची छाप इतर प्रांतांवर कायम ठेविली. नामदेवांनीं तर एक पद* पांच भाषांत लिहिलें आहे ही केवढी कौतुकास्पद गोष्ट आहे!

हे पद्यवाङ्मयच गोड चाली व सुश्लिष्ट पद्यरचना या दृष्टींनीं जितकें मनोवेधक तितकेंच तें काव्यदृष्ट्याहि सरस आहे. गायकांनीं दिलेल्या गायकी चालींत गयाचा गळाठा ओतून केलेल्या आधुनिक नाटकांतील पदाप्रमाणें तीं नाहींत. कीर्तन-प्रसंगीं सहजस्फूर्तीनें काव्यरचना करणारे अनेक संतकवि आपणांमध्ये होऊन गेले आहेत. यामुळे भक्तीचा ओलावा, जिव्हाब्ज्याचें प्रेम, सहजस्फूर्त उज्ज्वल प्रातिभा व सुमधुर संगीत यांचें उत्कृष्ट संमेलन आपणांस यांतील सरस पदांत आढळेल.

ईश्वरभक्ति व प्रभुगुणगान हाच या वाङ्मयाचा प्रधानगुण असल्यामुळे यांत विषयांची व काव्यप्रसंगांची पुनरुक्ति आढळेल. पण कोणत्याहि संग्रहग्रंथांत हा दोष अपरिहार्य आहे. श्रीरुष्णचरित्राविषयीं भागवतधर्मी महाराष्ट्राला निरतिशय प्रेम वाटत असल्यामुळे या वाङ्मयांतील बहुतेक भाग त्यानेंच व्यापिलेला आहे. मुरली व गोपिकांचें रुष्णविषयक प्रेम हा आतां थट्टेचा विषय झालेला आहे. त्याचें समर्थन करण्याचा प्रयत्न आजवर अनेकांनीं भाषाआपल्या परीं केला आहे. उत्कटत्वामुळे स्वैरिणीचें प्रेम उपमानभूत समजलें पाहिजे म्हणून गोपिकांच्या रुष्ण-भक्तीचें वर्णन त्यांच्या आश्रयानें करण्याचा प्रघात आहे असें कोणी म्हणतात, ईश्वरी प्रेमाचें हें प्रतीक मानवी प्रेमाच्या मापानें मोजणें अयोग्य होय असें काहींचें म्हणणें आहे. उलट स्वतःच्या विषयवासनातृप्तीसाठीं मोढ्याभावड्यांची फसवणूक करण्याचें हें दाम्भिक मोहजाल आहे असें मानणारेच बहुतेक आहेत. परंतु त्याचें खरें समर्थन एका पद्यकारानें स्वतःच म्हटल्याप्रमाणें थोडक्यांत असें देतां येईल कीं, नवविधा भक्तीप्रमाणेंच पारमार्थिक कविता म्हणजे नवरसयुक्त प्रभुगुणगान आहे'. नामदेव किंवा एकनाथ, नुकाराम, इत्यादि संतशिरोमणींच्या काव्याकडे पाहिलें

* अ. क. रू. पदे ६०, भाग १ ला, पृ. १८ पद ३२ वें.

१ "नवविधा भक्ति हे कसी नकळत काहीं ।

तूखी नवरसगुण हे लिळा वर्णिली नाहीं."—रामसुत.

असता ही उपपत्ति सरी असल्याचा निर्वाळा कोणासहि देता येईल. माझ्या मते ही उपपत्ति अभिनव, स्वाभाविक व सुसंगत आहे. प्राचीन संतवाङ्मयाचे हे स्वरूप लक्षांत ठेवले म्हणजे रुग्णलीलेसंबंधीचीं पदे वाचतांना त्यांत अयोग्य असें कांहीं वाटणार नाही.

हा पदसंग्रह असलेल्या बाडावर कालनिर्देश नाही. परंतु हे बाड केदारभट्ट शेंडये या नांवाच्या गृहस्थानीं लिहिलेले आहे याबद्दल सार्त्री वाटते. कारण एतत्सदृश लिहिलेलीं अनेक प्रकरणे माझे आप्त श्रीयुत घोंडो गोविंद पराडकर, इनामदार, कातवडी (ता. पाटण, जि. सातारा) यांच्या दसराच्या तपासणीत मला आढळलीं. त्यावरून व इतरत्र असलेल्या कालनिर्देशावरून हीं पदे शक १७८३ पूर्वी लिहिलीं गेलेलीं आहेत एवढें निश्चित होय. या बाडांत एकंदर दोन अडीचशें पदे असून त्यांतून प्रस्तुतची ही निवड करण्यांत आलेली आहे. अक्षर फार सुंदर व मोहोरेदार असून कागद सुडाचा पातळ पण न फुटका ७"×६" या आकाराचा आहे. प्रति-पृष्ठ १६-१७ ओळी साधारणपणें लिहिलेल्या आहेत. पत्र संख्या १०० असून फक्त ७७ वें पत्र गहाळ झाले आहे. अक्षरांचें वळण जुने देवनागरी असून त्यांत अनावश्यक अनुच्चारित अनुस्वार गाळले आहेत. पदांच्या चाली अपरिचित असल्यामुळे म्हस्वदर्पाचा अनुक्रम किती चुकीचा आहे तें सांगता येत नाही. अ बाळबोधी, दीर्घ ऊ रफायुक, स्थबद्दल स्छ, द्व बद्दल त्थ, लिहिलेले असून सर्वत्र म्ह ह्य व षण-ष्ठ असा जुन्या वळणाचा काढलेला आहे. अशी थोडक्यांत त्यांतील अक्षर-वटिका सांगता येईल. लिखाण शेवटपर्यंत एकटाकी बिन सोडलेले टापटिपीचे व सुंदर असून क्वचित् ठिकाणीं हरताळाचा उपयोग केलेला आहे.

कवींचा कालनिर्देश व चरित्रविषयक माहिती बहूशीं उपलब्ध नसल्यामुळे त्यांचा परिचय सोईसाठीं अकार विल्हेनें करून देण्यांत येत आहे.

१. चिंतामणि कवि—पद : " पावन तूक्षे नीर गंगे हो पावन. "

पदकर्ते चिंतामणि अनेक आढळतात. रा. सं. सूर्चीत त्यांचा उल्लेख बाडांक १२०१, १२५४, १६३९ मध्ये असून महाराष्ट्र सारस्वतकारांनीं धुवारुयान व सीतास्वयंवर कर्ता ठरविलेला ज्योतिर्विद् राजजीवसूनु चिंतामणि हाच वरील पदाचा कर्ता असावा असें वाटते. ' चिंतामणि रत्नाकर ' नांवाचा ज्योतिषविषयक ग्रंथ याचाच असून तो नरहरिभक्त दिसतो. वरील पद्यांत पंचवटी राम व गौतममुनी यांचा उल्लेख आहे, त्यावरून ही गंगा म्हणजे गोदावरीच होय. कवि पंचवटीस गेला असतांना हे पद रचले गेले असें ' चिंतामणि कवि (तिच्या पापहारक-तेची कीर्ति) ऐकुनि आला; त्याला प्राप्त सुनीर ' या शेवटच्या ओळीवरून दिसते.

२. चिंतामणिसुत—पद : " उद्बवा म्हणाति गोपिका हरिशि आणा० "

रा. सं. सूचीत चिंतामणिमुत मुद्रलाचा बाडांक ६८८, ७७८ मध्ये उल्लेख आहे, परंतु म. सा. सूचीतील पदकर्ता चिंतामणि-मुत व हा एकच असें निश्चित सांगता येत नाही. लावणीच्या चालीवरील हे पद अकूरानें रूणाला मथुरेला नेल्यानंतर जो हाहाःकार झाला त्या करुण-प्रसंगावर आहे.

३. नारायण—पद : “कैसी गत माझी होयिल रामा०”

नारायण नांवाच्या अनेक कवींचा उल्लेख रा. सं. सूचीत केलेला आहे. “अनेक कविरुत पदे०” भाग ३ मध्ये नारायणचोवालत ९ पदे दिली आहेत. त्यांत हे पद नाही. (पदे ३७२ ते ३८० पहा). नारायणचोवा सुसंस्कृत व अधिकारी गृहस्थ दिसतात. ते हरिभक्तिपरायण आहेत. वरील रामभक्त पद्यकर्ता नारायण हा कल्याण-स्वामीचा प्रशिष्य जो गदाधर त्यांचा मुलगा असावा. याचा मठ जोगाईच्या आंब्यास आहे. रचना साधारण आहे.

४. बालकदास—यांची “मुरलि ग नोव्हे बरी” व “अजिच्या दिवसीचा मोठा लाभ जाला आगे बाई.” अशीं दोन पदे या संग्रहांत आहेत. पदकर्ता बालक-दास म्हणून एक कवि असल्याचा निर्देश सं. क. का. सूचीत व रामदासी संशोधनात (बाडांक १२२९) सापडतो; पण तेथें कोणतीच माहिती दिलेली नाही. दुसऱ्या पदातील “बालकदासा रूपा केली ॥ मोति पायासी राहियेला.” या अन्त्योल्लेखावरून हा मोतीरामाचा शिष्य असावा असें दिसते. या मोतीरामाचा उल्लेख कोणत्याहि सूचीत नाही, परंतु माझ्या जवळच्या अभंगाच्या बाडांत त्याचा सालील अभंग आढळतो :

“पहिला भ्रतार नयेचि मनासि । परपूरुषासि रत जाले ॥
लौकीकाची लाज दीधली सोडून । विठ्ठल नीधान जोडीयेला ॥
त्रितापें तापलें साधुन्या आसता । नीवाले मी आतां अंगसंगें ॥
मूळी गुरुबोध जाहला मजलागी । मोतीराम मनी हारुषला ॥

—अभंग ९० पत्रांक १८

बालकदासाच्या पहिल्या पदातील

“ऐकुनि मुरली वनास गेले दहिदुध नेले चोरी ॥ १ ॥
रात्रि दिवसा श्लोप येयिना वेड्याच केल्या पोरी ॥ २ ॥

या दोन ओळी उल्लेखनीय आहेत.

५. महिपति—पद : “रणछोडरायजी दे दर्शन०”

हा महिपति सुप्रसिद्ध भगवद्भक्त चरित्रकार महिपतिबाबा ताहाराबादकर नसून दुसरा कोणी मरहरिशिष्य महिपति आहे. याचा उल्लेख रा. सं. सूचीत बाडांक

१८७५ मध्ये आहे. या महिपतीचीं ४ पदे अ. क. रु. पदे भाग ३ यामध्ये आलीं आहेत त्यांत वरील पद्य नाही. काव्यसंग्रहकारांनीं तळटीपेंत (पृ. ६६) भक्ति-विजयाचा कर्ता म्हणून याचा उल्लेख केला असून त्यास शेवटच्या अध्यायातील २०० व्या ओवीचा आधार दिला आहे. परंतु आम्ही पाहिलेल्या निर्णयसागरच्या सन १९१५ च्या प्रतींत भक्तिविजयकर्ता नरहरि-शिष्य असल्याची उपरीनिर्दिष्ट ओवी नाही. वरील संदर्भ चुकीचा दिसतो, वरील पद कदाचित् डाकुरखेचीं कवि गेला असतां रचिलें असण्याचा संभव 'अनाथ परदेशि वनांत फिरतो करुणा यड-या कांही जी ' या ओळीवरून दिसतो. या पदाची चाल गुजरार्थी गाण्यासारखी असून देवाच्या नैवेद्यास असलेल्या 'मासणामिन्नित शिन्धाचा' त्यानें उल्लेख केला आहे. "लोहार कन्येसंगें स्नेहतां विचार केला नाहिं जी नाहिं जी" हा उल्लेख कोणत्या कथेस अनुलक्षून आहे तें समजत नाही. पद सुरस आहे.

६. मातंगीगरद—पद : "रमावरा सुंदरा दे उदारा पावि थारा. "

हा कवि नवीन दिसतो. या पदाची रचना सुश्लिष्ट अनुप्रासयुक्त आहे. उदा-हरणार्थ "जलदलोचना जलदाभासा जलनिधिशयना जगन्निवासा जलविरहित निजजन हा मासा० " हें दुसरें कडवें पहा. हें पद विट्टलास उद्देशून असून भागवत-संप्रदायातील लोकप्रसिद्ध कथांशीं याचा परिचय दिसतो व रचनाहि मौढ आहे.

८. मानपुरी—पद : "हरि मागे पूढे दाटला० "

७. माधव किंवा माधवात्मा—याचीं १९ पदे प्रस्तुत संग्रहांत आहेत. तीं येणेंप्रमाणें : पैकीं २ माधवाचीं असून बाकीचीं १७ माधव-आत्मा याचीं आहेत.

माधव—(१) पंढरिनाथ पंढरिनाथ

(२) किति तरी अरे यादवा

माधवआत्मा—(१) रामरुष्ण नरहरी हरी रे

(२) सदानि उगाच छंद धरिसी

(३) कशि मधुरीसे जावु पदरी-

(४) वदानि वदाल रुष्ण जरि तो

(५) हें शरि पदिं त्याचे वाहूं

(६) तुजसाठी जिव क्षुरे

(७) विठोबा तुझा तुझारे मला छंद

(८) विठोबा उभा चला पाहूं

(९) विठोबा माय पंढरीची

(१०) गोविंद गोविंद गोपाल

(११) विठोबा नारायण हारी

- (१२) विट्टल विट्टल विठाबाई
 (१३) हेंचि मागतों तुला
 (१४) विठाई सांवळे डोळसे
 (१५) मजवरि करुणा रघुशया
 (१६) बहुतासि विठोबा
 (१७) क्षीर सागरिंचा वसणारा

माधव अनेक होऊन गेले. त्यांत सं. क. का. सूचीकर्ते माधव राघवदास व माधव विट्टलदास या दोघांचा पद्यकार म्हणून निर्देश करतात. रा. सं. सूचीत आणखीहि माधव दिले आहेत. “ अनेक कवि रूत पदे भाग ३ यांमध्ये माधवाचीं म्हणून जीं १६ पदे दिलीं आहेत त्यांतील उल्लेखांवरून माधव, अखंडमाधव, राधामाधव, राघवदासमाधव व माधवआत्मा असे वेगवेगळे कवि असल्याचा संशय येतो. अनेक बाई तपासल्याखेरीज निर्णय करतां येणें कठिण आहे. वरील छापील १६ पदांचा ग्रंथकर्त्यांच्या नांवाप्रमाणें निर्देश कसा करतां येईल.

माधव—(१) माधवा त्वां साधन केले काय रे० (पद ४६७)

(२) प्रीति धरी हरिपार्थी० (पद ४७०)

(३) यदुराज सखा रुसला० (४७४)

(हें पद माधवदासाचें दिसते.)

(४) यदुपति गोवळरूप धरी तो (पद ४८५)

(५) आला हरि मनमंदिरीं (पद ४७८)

(६) मुद्रिके सखे त्वां कां त्यजिलें रामाशीं (पद ४८०)

अखंडमाधव—(१) माझ्या रामाला आणा कोणी जा गे (पद ४६८)

(२) क्यों करता मगहूरी काकर (पद ४८३)

राधामाधव—(१) चतुराकर नट हारी (पद ४६९)

राघवदास } (१) वदनी वदाल रुष्ण जरी तो (पद ४७७)

माधव } (२) प्रातः समय रघुवीर जपावे (पद ४८१)—(१)

माधवआत्मा—(१) लागला तोबा (पद ४६६)

(२) विठाबाई माय माक्षी (पद ४७१)

(३) विठोबा नारायण हारी (पद ४७२)

(४) रामरुष्ण नरहरी (पद ४७३)

(५) काशि मथुरेसीं जाऊं पदरी (पद ४७६)

शेवटच्या पद्यांत—“ चला जाऊं रघुनाथ-नगरीं ” असा उल्लेख आहे. त्यावरून लाक्षणिक दृष्ट्या तो गुरूचा उल्लेख आहे असे मानिल्यास माधवआत्मा व राघवदास माधव हे एक ठरतात व ‘ वदनी वदाल रुष्ण जरी तो ’ हें पद आमच्या संग्रहांत माधवआत्म्याचें म्हणून दिलें असल्यानें उभयपक्षां पुढावा मिळून ही एकरूपता सिद्ध होण्यासारखी आहे. परंतु या प्रश्नाची यापेक्षां जास्त छाननी केली पाहिजे.

आमच्या संग्रहींच्या माधवाचीं दोन्हीं पदे स्वतंत्र असून अप्रसिद्ध आहेत आणि हा माधव त्याच्याच म्हणण्यावरून एक विख्यात कीर्तनकार दिसतो (देव देवी कीर्तन जगविख्यात); माधवआत्मा देखील “ कीर्तनी गाऊं, संतसमागमें राहूं ” अशी इच्छा करतो. पंढरीच्या यात्रावर्णनावरून हा टाळकरी विठ्ठलभक्त दिसतो. “ न चले कोणाची अर्जी, बहुतचि जाली चेमर्जी ” अा अमृतरायकृत दामाजी चरित्राच्या स्मरितावरून तो अमृतरायानंतरचा असावा असें वाटते. यावरून माधव व माधवआत्मा हे एक नसावेत.

आमच्या संग्रहांतील १७ पदांपैकी ५ पदे (४७१, ४७२, ४७३, ४७६, ४७७) अ. क. रु. पदे भाग ३ मध्ये प्रसिद्ध झालीं असून बाकीचीं १२ आज नव्यानें लोकांपुढें येत आहेत. प्रसिद्ध झालेल्या पदांशीं तुलना केली असतां पुष्कळच फरक दृष्टीस पडतो व तो महत्त्वाचा आहे. ‘ वदनि वदाल रुष्ण जरी ’ यांतील पहिल्या दुसऱ्या कडव्यांची अदलाबदल झाली असून पाठभेदहि दिसतो. परंतु मुद्याचा प्रश्न नामोल्लेखांची भिन्नता.

“ माधव राघवनामस्मरणीं ” बद्दल आमच्या पोर्थांत “ माधव आत्मा त्रि-जगाचा तुं ” असा महत्त्वाचा बदल आहे व तो चिन्त्य आहे.

“ विठायी माय पंढरीची ” यांतहि पाठभेद पुष्कळ असून दुसऱ्या तिसऱ्या चरणांची अदलाबदल झाली आहे.

“ विठोबा नारायण हरी ” या पदांतहि महत्त्वाचे पाठभेद आहेत व निर्णय-सागर प्रतीपेक्षां माझ्या पोर्थांतील पाठच सरस आहेत. (उदाहरणार्थ, ‘ भव ’ बद्दल ‘ भवभय ’, ‘ बोध सूरसाचे प्याले ’ ही ओळ अधांतरीं लोंबकळते पण ‘ बोधसूरसाचे प्याले ’ म्हटल्यानें अर्थ पूर्ण होतो; ‘ शुक मुर्ती किर्ति उच्चारी ’ म्हणण्यापेक्षां ‘ तुझि मुखें कीर्ति उच्चारी ’ म्हणण्यांत अधिक स्वारस्य आहे.)

“ रामकृष्ण नरहरी हरी रे० ” या पदाच्या बाबतींतहि तेंच म्हणता येईल. ‘ पिसे चिलकडे तसा ’ येथें लेखक प्रमाद असला पाहिजे हे माझ्या पाठांतील ‘ दिसे चौकडे तसा ’ या पदावरून उघड दिसते. प्रत्येक कडव्याच्या शेवटच्या चरणांत जो फरक दिसतो तो पोर्थांतील सरस पाठांनें अधिक अन्वर्थक

वाटतो. किंबहुना हे संबंध पद पुनः दुरुस्त करून छापलें पाहिजे असें वाटल्या-
शिवाय रहात नाही.

अप्रसिद्ध अशीं जीं १२ पदें आहेत त्यांतील “विठाची सांवळे डोळसे रंगा
चेयी हो” ह्या पदाचें धूपद नामदेवाच्या पदावरून घेतलेलें दिसतें. (अ. क. रु.
पदें भाग १ पृ. १७ पद ३१) किंबहुना ‘क्षीरसागरिचा वसणारा । येरे गरुडावर
वसणारा,’ “विठोबा तुशा तुझा रे मला छंद कपाळीं केशरी गंध;” “विट्टल विट्टल
विठाबाई । छंद.लागला तुझे पाई’ हीं धूपदें भजन म्हणून सर्वांच्या परिचयाचीं
आहेत. “तुजसाठीं जिव झुरे विठोबा” या पदांत भावना आहे. “आशा दुस्तर
कशिही घात करी भ्रमवी मज परघरीं ॥ पावे अपभानार्ते लाज धरी दुःख वदु हे
किती तरी” या ओळींत कदाचित् आत्मलेखनाहि सांपडेल. “विट्टल विट्टल
विठाबाई’ मध्ये प्रसाद आहे. “हेचि मागतो तुला” हेहि पद सरस आहे. सारांश,
धंदेवाईक हरिदासाला शोभेल अशीच याची रचना असून याच्या विषयींची अधिक
माहिती वारकरी लोकांकडून मिळण्याची शक्यता वाटते.

मानपुरीच्या पदांचे उल्लेख अनेक बाडांत असले (रा. सं. सूची पहा) तरी
प्रत्यक्षतः त्याचें म्हणून एकच पद अ. क. रु. पदें भाग ३ रा पृष्ठ ९६ वर दिलें
आहे, परंतु ‘मानपुरी गुरुनाथ प्रसादें । भेटसि आपण आपा ॥ ३ ॥’ या उल्लेखा-
वरून हे पद मानपुरीचें नसून त्याच्या एखाद्या शिष्याचें असावें असें वाटतें. या
मानपुरीचा मठ व समाधि दौलताबादेस आहे असें सं. क. का. सूचींत म्हटलें आहे.

१. मुक्तेश्वर—पद : “पवित्र सीतळ जळ माथा मंदाकिनी.”

पदकर्ता मुक्तेश्वराचा उल्लेख सं. क. का. सूचींत नाही. पण रामदासी संशोधन
सूचीवरून सुमारे १२ बाडांत त्याचीं पदें सांपडत असल्याचें दिसतें. परंतु त्याचें
एखादें पद प्रसिद्ध झाल्याचें अवलोकनांत नाही. हे संपूर्ण पद त्यांतील चमत्कृतीसाठीं
येथें उद्धृत करण्यासारखें आहे.

पवित्र सीतळ जळ माथा मंदाकिनी ।

नेत्रीं धरियेला वन्ही नवल काय ॥ १० ॥

गरुडारूढ मधुसूदन ॥ हृदयीं वसिजे पूर्ण ।

कंठी सर्प आभरण नवल काय ॥ १ ॥

सिंहावरी वलंगता ॥ अंकी गिरिजा वैसे स्व (स्त) ता ॥

मारियेला कुंजर दैत्य नवल काय ॥ २ ॥

अहो लीलाविश्वं (य) भरा ॥ शंभू हर शिवशंकरा ॥

तारियलें मुक्तेश्वरा नवल काय ॥ ३ ॥

१०. यदुधीर—पद : “यावा प्रसाद जी झडकरी ॥

यदुवीर कवीचा उल्लेख कोणत्याहि सूचींत नाही. रंगनाथ स्वामींचे यादव म्हणून एक बंधु होते. तेच हे असल्यास न कळे. शक १६०६ मध्ये ते समाधिस्थ झाले. "मेघःश्यामार्ची पाउलें यदुविर वंदितसे सीरी" या उल्लेखावरून घनःश्याम हा त्यांचा गुरु असावा. त्याचीहि माहिती उपलब्ध नाही. श्रीहरीच्या प्रसादासाठी कोण कोण आले त्यांचा उल्लेख वरील पदांत केला आहे.

११. योगेश्वर—पद : " रावण गर्वें बोलें "

या पदांतील रावणाची गर्वोक्ति सरस आहे. हा योगेश्वर रंगनाथस्वामी निगडी-कर चाचा पुतण्या असल्यास, त्याला शके १६१२ मध्ये जमीन दान मिळाल्याची सनद असल्याचा उल्लेख आहे. या खेरजि एक वासुदेवभटात्मज योगेश्वर आढळतो. दुसरा एक पदकर्ता योगानंद आहे; पण तो हा असेलसे वाटत नाही. हा योगेश्वर रामभक्त दिसतो.

१३. रघुनाथ पंडित—पद—"कैसी मज होय सखी दमयंती. "

रघुनाथपंडितांचें हें पद श्री. प्रियोळकरांनी आपल्या "नलदमयंतीस्वयंवरा." च्या आवृत्तीत दिलें आहे. माझ्या पोथींतील सरस पाठ लोकनिदर्शनास यावेत म्हणूनच त्यांची येथे चर्चा करित आहे.

(१) प्रियोळकर प्रतीत असलेल्या "कै. सीतरुचीस नखीं नमयंती"—या पाठा ऐवजी आमच्या पोथींत "कैसी तरुची न सखी दमयंती" असा पाठ आहे. सर्वसामान्य सौन्दर्यवर्णन प्रस्तुत असतां विशिष्ट अवयवाच्या वर्णनात्मक पाठास गौणत्व येणें स्वाभाविक आहे. सीतरुची, नखापेक्षां तरुलतेच्या गात्रयष्टीची अभिप्रेत कल्पना अधिक इष्ट होय. पुढेहि गतीचें वर्णन आहे तेहि येथे वरील पाठभेद स्वीकारल्यास सुसंगत वाटेल.

(२) ' गुणगण ' नंतर ' गुणु गुणु गणयंती ' असा आमचा पाठ चालीच्या व अर्धाच्या दृष्टीने स्वीकार्य आहे.

(३) ' पुरुषामित जीचें घनकुच केली ' असा आमच्या पोथींतला पाठ असून ' सुरवर निकरहि ' च्या ऐवजी ' सुरवरहि ' एवढीच पदे तेथे आहेत.

' लसंती ' याचा ' मार्गे टाकणारी ' असा अर्थ प्रियोळकर देतात तो कशाच्या आधारावर तें कळत नाही. ' लसू ' याचा अर्थ शोभायमान दिसणें, चमकणें असा आहे. सुसकर हरिहरांबरोबर देवांच्या समूहाचा निर्देश करण्यांत स्वारस्य नाही. वरद या विशेषणाचें मग तेथें काय प्रयोजन ! मलाच काय पण सुसकर हरिहरांना व वरद सुरश्रेष्ठानाहि शोभायमान दिसणारीं असा या पदांचा भावार्थ दिसतो.

(४) प्रियोळकर प्रतीतील तिसरें व चौथें कडवें यांची अदलाबदल झालेली दिसतें. स्तनवर्णनाचाच तो भाग असल्यामुळें दूरान्वित राहत! कामा नये. तेथेहि ' भृंगावलि नीला सांद्र शिरोर्जा ' यापेक्षां " भृंगापरि नीला सांद्र सरोर्जा " हा आमचा पाठच सयुक्तिक आहे. 'कुटिलालक' वर्णिल्यानंतर किंरून 'नील शिरोजाचें' वर्णन पुनः करणें म्हणजे प्रक्रमभंग व पुनरुक्ति या दोषांस पात्र होणें होय. हें पंडित रघुनाथांच्या हातून सहसा घडणार नाही. ' सान्द्र (सुसदस्पर्श) अशा सरोजावर जसें नीलभृंग असावेत तसे भासणाऱ्या तुंगाग्र उरोजांच्या ठिकाणी' हाच सरस अर्थ येथें विवक्षित आहे.

(५) ' उटि लावुनि धरितां म्यां हनुवटिला ' हा तर अगदींच अप्रशस्त पाठ होय. त्यापेक्षां ' हात लावुनि म्यां धरितां हनुवटिला ' हें वस्तुस्थितीस अधिक धरून होईल.

(६) ' धरिल निजहि मुस ' इत्यादि समग्र चरण समाधानकारक वाटत नाही. ' वरि ' हें विशेषण तर अगदींच विशोभित आहे. आमच्या पोर्थांत ' धरिल निजमुस (हि) चें येथें कसलेंच प्रयोजन दिसत नाही.) करिल विमुस जरि हरिल हृदयि वरिल अविरलदंती" असा अन्वर्थक पाठ आहे. दमधंतीनें आपणांस वरावें अशी इच्छा व्यक्त केल्या ठिकाणींच पद संगावें हेहि सुसंगतच असल्यानें छापील तिसरें कडवें चवथ्याच्या जागीं येणें इष्ट होय. अर्थात् कविनिर्देशाच्या शेवटच्या कडव्यांतहि कवीनें योजकतापूर्वक अर्थस्वारस्य वाढविलें आहे तें निराळें.

१३. राघव—राघव या नांवाखालीं दोन पदे आढळतात. परंतु ती वेगवेगळ्या कर्त्यांची दिसतात. अनेककविरुत पदे भाग ३ मध्ये " का राम म्हणाना हो " हें पद राघवाचें म्हणून दिलें असून पदटीपेंत त्याचें सारें नांव पाडोबा करकरे असल्याचें व ते ४०-५० वर्षांपूर्वी (सन १८५०-६० च्या दरम्यान) सागर येथें रहात असल्याचें म्हटलें आहे (पृ. ८१ पहा). परंतु आमच्या संग्रहांत हें पद " सच्चित्सुस " कवीच्या नावावर दिलें आहे व तेंच बरोबर आहे. शेवटच्या चरणांत " सच्चित्सुसद रुपा संपादुनि ॥ पूर्णपणें विचाराना रे० ॥ " असें आमच्या पोर्थांत असून छापील पाठ " सच्चित्सुसकर राघवमूर्ति ॥ पाहूं तुज नयना ' असा आहे. " सच्चित्सुस ' हें विशेषनाम असल्याचें संपादकांच्या लक्षांत आलेलें नाही. याशिवाय राघव कवीचीं दोन पदे (क्रमांक २१०, २११) व एक आरती (क्रमांक २१२) छापलेली आहे. परंतु आमच्या पदांशीं त्यांचा संबंध नाही. यांतील पहिलें पद " तेव्हां सुस जाले हो सुस जाले ॥ अद्वय हातां आले " हें अतिशय प्रसादयुक्त व गोड आहे.

‘वेडा तामशी जोगी देखिला ग माय.’ या पदाची भाषा गांवढळ असून अन्त्य-चरणांत राघवानें सिद्धनागेशाचा उल्लेख केला आहे. त्यावरूनच वडवाळसिद्ध किंवा अज्ञानसिद्ध नागेशाचा तो शिष्य असावा असें दिसते.

१२. रामसुत—या कवीचीं एकंदर १२ पदे या संग्रहांत सांपडलीं. अ. क. रु. पदे भाग ३ पृ. ११० वर रामतनय कवीचें ‘श्रीगुरुचे चरणकंज हृदयीं स्मरावें’ हें पद दिलें आहे. पण तें पद वरील पदांत नाहीं. हेंच पद अ. क. रु. पदे भाग १ मध्ये रामदासांचें म्हणून दिलें आहे. (पद २५५ पृ. १२२ पहा). या रामसुत कवीसंबंधी कोणतीच माहिती उपलब्ध नाहीं. यांच्या १२ पदांपैकी ११ हरिभक्तिवर्णन व तदनुषंगिक उपदेश यासंबंधीं असून एक पद श्रीदत्तात्रेय नृसिंह - सरस्वती यांच्या विषयीं आहे. हीं सर्व पदे कीर्तनोपयोगी व हरिदासी धाटाचीं दिसतात.

१५. रामसुतानुज—याचें ‘अहो नंदनंदा.’ हें पद वरील पदापेक्षां सुरस असून त्याची चाल आधुनिक गज्जलासारखी वाटते. अनुप्रासहि चांगला साधला आहे.

१६. रुक्माशरण—हा कवि प्रथमच लोकनिदर्शनास येत आहे. याचीं दोन पदे या संग्रहांत सांपडलीं. याची रचना संस्कृतप्राय इतकेंच नव्हे तर संस्कृतच आहे असें म्हणावयास हरकत नाहीं. पैकीं पहिलें पद ‘पिनाकपाणे सांबा सांबा हो’ हें शंकरविषयक व दुसरें “नारायण नारायण जय गोविंद हरे” हें रुष्णपर आहे. रुक्मण्णापंत म्हणून एका कवीचीं पदे असल्याचा उल्लेख रा. सं. सूचींत आहे. (बाळांक ५६९ व १२२९) हेच ‘रुक्माशरण’ असल्यास नकळे !

१७. विनायक—या विनायकाचा उल्लेख महाराष्ट्र-सारस्वतकारांनीं केला असून ते मोरोपंती अनुकरण करणारांपैकीं एक कवि आहेत असें म्हटलें आहे. सं. क. का. सूचीहि एका गणेशलीलामृत-कर्त्या विनायकाचा उल्लेख करिते. याच्या दोन पदांपैकीं पहिलें “विनायकाची अक्षरमाळा जप सर्वहि काळ” गणपतीस उद्देशून व दुसरें “शंकरा शेषशशिधरा” हें शंकरास उद्देशून आहे. दोन्ही पदांची रचना सुश्लिष्ट व यमकानुप्रासप्रचुर आहे.

१८. शंकरसुत—कवीचीं दोन पदे असून एक ज्ञानदेव स्तुतिपर व दुसरें करवीरनिवासिनी महालक्ष्मी संबंधीं आहे व तें अधिक चांगलें आहे. हा शंकरसुत सुप्रसिद्ध आरणीकर आनंदतनयाचा नातू असावा. पदकर्ता शंकरसुत एवढाच उल्लेख सं. क. का. सूचींत आहे. महाराष्ट्र-सारस्वतांत आनंदसुताच्या मुलांचें नांव शंकर असें दिलें आहे. (पा. ३०३ पद टीप पहा) तेंहि प्रस्तुत प्रकरणीं लागू पडणारें आहे.

१९. **सखारामदास**—म्हणून दुसरा एक कवि आहे, त्याचें “आहारे देवा काय हे करवीसी” हें पद एकनाथाचें म्हणून अ. क. रु. पदें भाग १ मध्ये दिलें आहे. (पृ. ३७ पद ७०) पदांची व अक्षरांची फिरवाफिरव यांत केलेली दिसते. सखारामदासाची आणखी कांहीं पदें सांपडल्याखेरीज या पदाच्या कर्तृत्वा-संबंधी अधिक कांहीं लिहितां येणार नाही. कारण असा कवि असल्याचा उल्लेख वरील कोणत्याही सूचिग्रंथांत आलेला नाही. पद अगदींच सामान्य आहे. ‘कयाधू-विलाप’ हा त्याचा विषय होय.

२०. **सखारामसुत**—“ये धावत माझे आईं रुग्णाचाई.” हा द्रौपदीचा वस्त्रहरणप्रसंगीचा धावा अनेक स्त्रियांच्या तोंडीं आहे.

२१. **सच्चित्सुख**—यांच्या चार पदांपैकी “का राम म्हणाना हो.” या संबंधीं मार्गे विवेचन झालेलेंच आहे. बाकीच्या तीन पदांत “उगली कां रुससी ललने न कळे.” हें पद शृंगारिक असलें तरी या संग्रहांतील सर्वोत्कृष्ट पदांपैकी एक आहे असें म्हटलें पाहिजे. यांत उत्तान शृंगाराबरोबर गूढ अध्यात्मवादाचा पुरस्कार केला आहे. हा एक चांगल्यापैकी कवि दिसतो. बाडांक १४४९ मध्ये याचीं पदें असल्याचें रा. सं सूचीकार म्हणतात.

२२. **सच्चिदानंद**—हा कवीहि नवीनच आहे. एक पदकर्ता सच्चिदानंद सं. क. का. सूचींत दिलेला आहे. पण तद्व्यतिरिक्त त्याची माहिती उपलब्ध नाही. त्याचें “त्रागडविलांग धिमिति धिमि धिमिति” हें पद अभिनव असून श्रीरु-ग्णाच्या विस्वरवादनांतील चूक गोपिकर्नां काढल्याचा सुरस प्रसंग त्यांत वर्णिला आहे.

२३. **सदानंद**—यांचे “ये रे ये रे राघोवा” हें पद त्याच्या धूपदाइतकें वाईट नाही. हे सदानंद कोण याचा निर्णय करणें कठिण आहे. पदकर्ते म्हणून एक म्हसवडकर सदानंद होऊन गेले ते हे नसावेत. कदाचित् पुरुषोत्तम-शिष्य किंवा धरणागावकर सदानंद हे असल्यास न कळे. बाडांक ७५७, ७९३, ९९७ व १२१३ यांतील उल्लेख पाहिल्यास अधिक प्रकाश पडेल.

२४. **सिद्ध स्वानंद कल्याण**—हा एक नवीनच कवि असल्याचा निर्वाळा बाडांक ७५७ मध्ये रा. सं. सूचिकारांनीं दिला आहे. यांचें ‘नमियेला रामदास माउला’ हें पद वाचून कवि सज्जनगडी प्रत्यक्ष गेले असावेत असें दिसत नाही. एरवीं “सज्जनगिरीं रुग्णावेण्यातटीं” असल्याचें चुकीचें विधान त्यांनीं केलें नसतें! सिद्ध स्वानंदकल्याणांनीं हें ‘आमंगी नमन’ ‘राज्यारामास’ तो दक्षिणेकडे कोठें तरी असताना त्यास अर्पण केलें असावें असें दिसतें.

२५ हंसपरात्पर भारथिनायक—यांचीं कांहीं दत्तविषयक पदें मी अन्यत्र छापील स्थितींत पाहिलीं आहेत म्हणून त्यांच्या “ श्रीपाद् श्रीवल्लभ तारि तारि मजला ” या पदाचा निर्देश मी करित नाहीं.

— सारांश, केवळ शुद्धबोधार्थ ही वानगी मी आपणांस दिली आहे. मराठी वाङ्मयाच्या अभ्यासकांनी या पदवाङ्मयाकडे आस्थेवाईकपणानें पाहिलें पाहिजे. भारत इतिहास संशोधक मंडळ, पुणे, राजवाडे संशोधक मंडळ व समर्थ वाग्देवता-मंदिर, धुळे, श्रीमंत राजेसाहेब औंध यांचें ग्रंथालय, सरस्वतीमहाल लायबरी, तंजावर, इत्यादि सार्वजनिक उपयोगाच्या संस्थांत मिळून आज कमीत कमी चार पांचशें बाईं सहज उपलब्ध होतीलही. तपासण्याच्या उद्योगास आपण लागलों तर केवढा अफाट पयसागर आपणांस सांपडेल याची कल्पनाच केलेली बरी. मराठी वाङ्मयाच्या तरुण अभ्यासकांची सेनाच हा सागर तरून जाण्यास समर्थ होईल. म्हणून तशी प्रेरणा त्यांस होवी. अशी इच्छा प्रदर्शित करून लेखन संपवितों.

‘ रामाचा (बाण) ’ ही षष्ठी आहे काय ?

(श्री. गो. कृ. मोडक पुणे)

१ चर्चेचें धोरण

‘ रामाचा ’ हें रूप कसेलें आहे याचे स्थानीं संस्कृतांत ‘ रामस्य ’ असें रूप येतें. ‘ रामस्य ’ ही षष्ठी आहे, तेव्हां ‘ रामाचा ’ हीहि षष्ठीच असावी असें प्रथमदर्शनीं वाटतें. हें वाटणें बरोबर आहे काय ? याचा विचार येथें करावयाचा आहे.

२ विभक्तीचें कार्य-

‘ रामानें रावणास बाणानें बघिलें ’ या वाक्यांत ‘ ठार मारणें ’ ही क्रिया ‘ बध ’ या धातूनें सांगितली आहे. ही क्रिया घडण्यांत कोणाकोणाचा संबंध आहे ! याचें उत्तर ‘ रामानें ’ ‘ रावणास ’ ‘ बाणानें ’ हे शब्द देतात. यांतील ‘ राम ’ हा वधाक्रियेचा कर्ता आहे, ‘ रावण ’ हें कर्म आणि ‘ बाण ’ हें साधन म्हणजे करण आहे. यांपैकीं कर्ता ‘ नें ’ या प्रत्ययानें किंवा तृतीया विभक्तीनें सुचविला आहे. कर्म द्वितीयेनें सांगितलें आहे व करण तृतीयेनें. यावरून हें उघड होतें कीं, विभक्तीचें कार्य म्हणजे क्रिया घडविण्यांत ज्या ज्या वस्तूंचा संबंध येतो त्या त्या वस्तूंचा विशिष्ट संबंध भिन्नभिन्न प्रत्ययांनीं दर्शविणें. हेंच लौकिक भाषेत असें म्हणतां. येईल “ विभक्ती-

प्रत्यय म्हणजे क्रिया घडतांना होणाऱ्या भिन्नभिन्न कार्यांची दर्शक अशी पदके. ' 'रामानें' यांतील 'ने' हें पदक असें सांगतें कीं, 'राम' हा कर्ता आहे. 'रावणास' यांतील 'स' प्रत्ययावरून स्पष्ट होतें कीं, 'रावण' हें कर्म आहे. 'भाषायाः अभ्यासः (भाषेचा अभ्यास)' यांत षष्ठीनें भाषा ही अभ्यासाचें कर्म किंवा विषय आहे असा बोध होतो. 'कावळ्याचा रंग' यांत षष्ठीवरून रंग धारण करणाऱा धर्मिन म्ह. वस्तु कळून येते. या विवेचनावरून विभक्तीविषयी पुढील कल्पना स्पष्ट होतात. विभक्तिप्रत्यय ज्या शब्दास लागतो त्या शब्दानें बोधित वस्तु (१) वाक्यगत क्रियेची कर्ता कर्म इत्यादि नाती धारण करिते किंवा (२) पुढील नामानें दर्शित वस्तूशीं भिन्नभिन्न नात्यांनीं अन्वित असते.

३. 'रामाचा' यानें बोधित वस्तु

'रामाचा बाण' यांत रामाचा कोण ? याचें उत्तर 'बाण' असें मिळतें. येथें 'राम' हें प्रातिपदिक एका वीराचा बोध करितें, तर 'रामाचा' या रूपावरून 'बाण' हा पदार्थ व त्याची संख्या एक, इतकेंच सूचित होतें. अशा रीतीनें संपूर्ण रूप व तदन्तर्गत शब्द यांनीं वेगवेगळ्या दोन वस्तु बोधित होतात. हा प्रकार विभक्तीच्या कार्यांत आपणांस दिसत नाही. विभक्तीनें केवळ विशिष्ट वस्तूचें कार्य किंवा नातें दर्शविलें जातें. येथें 'रामाचा' या रूपानें विशिष्ट वस्तूची प्रति-संबंधी वस्तु व ह्या वस्तूशीं नातें ही दोनही सूचित होतात. यावरून 'रामाचा' ही विभक्ति नाही, हें सिद्ध होतें. प्रातिपदिकाहून भिन्न वस्तूचा बोध करणें हें विभक्तीचें कार्यच नाही.

'तेथ पांडव आणि माझे । गेले असती व्याजें । जूझाचेनि ।' (ज्ञा. १-८६) या वाक्यांत (१) व्याजें ही तृतीया आहे. ती सांगते कीं, व्याज (= निमित्त) हें गमनक्रियेचें कारण आहे, (२) 'माझे' या रूपाचा प्रकार निराळा आहे. या रूपांतील अंतर्गत मी-ने धृतराष्ट्र व 'माझे' या संपूर्ण रूपानें दुर्योधनादि त्याचे पुत्र अशा भिन्न भिन्न वस्तु सूचित होतात. अर्थात् वस्तूचें नातें याहून अधिक बोध येथें होत असल्यानें 'माझे' हें रूप विभक्ति ठरत नाही. माझे-चें संस्कृत प्रतिरूप 'मम' याचा प्रकार निराळा आहे. 'मम पुत्राः' यावरून मममधील अंतर्भूत व्यक्ती 'पुत्राः' चा संबंधी अथवा जनक आहे, एवढेंच बोधित होतें. म्हणजे मराठींतील मानीव षष्ठी ही एका वस्तूचें नातें आणि दुसरी वस्तु यांचा बोध करिते; तर संस्कृतांतील षष्ठी केवळ एका वस्तूचें नातें दर्शविते. सारांश, मराठींतील षष्ठी नातें + वस्तु यांची बोधक व संस्कृतांतील षष्ठी (केवळ) नातें याची बोधक; अर्थात् संस्कृत षष्ठी ही विभक्ति ठरते; मराठी षष्ठी ही विभक्ति ठरत नाही.

४. विभाक्ते व साधित-

‘लाकडी पाट’ व ‘लाकडाचा पाट’ या दोहोंचा अर्थ एकच आहे. म्हणजे ‘लाकडाचा’ शब्द लाकडी-शीं सर्वथा तुल्यार्थक आहे. लाकूड + (साधित प्रत्यय) ई = लाकडी. यांतील ‘लाकूड’ यानें लाकूड या द्रव्याचा बोध होतो तर ‘लाकडी’ यानें तद्घटित एखाद्या वस्तूचा बोध होतो. ‘लाकडी’ यास आपण विभक्त्यन्त मानित नाही, तर साधित रूप मानितों. ‘लाकडाचा’ यापासूनहि नेमका हाच बोध होतो, अर्थात् यावरून ‘लाकडाचा’ हा साधित शब्द मानणें प्राप्त आहे. या रूपांत साधित प्रत्यय कोणता ?

‘लाकडाचा’ या रूपाच्या अंती ‘चा’ हा प्रत्यय उघड दिसतो; मात्र हा प्रत्यय इतर साधित प्रत्ययांप्रमाणें मूळ रूप ‘लाकूड’ यास न लागता ‘लाकडा’ अशा त्याच्या विकारास लागला आहे. दांडगाई, गोडपण, लांबी, माणुसकी, लघुत्व इ. साधित शब्दांत प्रत्यय लागले आहेत ते दांडगा, गोड, लांब, माणूस, लघु या मूळ शब्दरूपांस. भलेपण इ. ठिकाणीं शब्दाच्या विकृत रूपासही प्रत्यय लागतात. पण अशीं ठिकाणें थोडी असल्यानें येथें विचार्य नाहीत. तात्पर्य, रामाचा हें विभक्त्यन्त रूप नसून साधित रूप आहे.

५. ‘रामा’ या षष्ठीची सिद्धि-

संस्कृत षष्ठी रामस्य > रामस्स > रामास > रामाह > रामा या परंपरेनें ‘रामा’ हें रूप बनलें आहे. अर्थात् ‘रामा’ हें षष्ठीचें रूप ठरलें व तसाच त्याचा प्रयोग ज्ञानेश्वरींत अनेक ठिकाणीं आढळतो. ‘भीष्मा तर्की (ज्ञा. १-१२३)’ ‘रुष्णा मनी (१-७७)’ ‘परमार्था जन्मभूमि (१-२८)’ ‘सापा मनौनी (१३-)’ या उदाहरणांतील षष्ठीचे अर्थ वर्तमान मराठींत पुढील रूपांनीं व्यक्त होतील— ‘भीष्माच्या’, ‘रुष्णाच्या’, ‘परमार्थाची’, ‘सापाच्या’. वर्तमान मराठींतही कांहीं मोजक्या शब्दप्रयोगांत अशी षष्ठी आढळते. जसें चाकरा हातीं, लोभा पायीं, कर्जा पोटी. संतकालीन पद्यांतही असलीं षष्ठीचीं रूपें उपलब्ध होतात. ‘भिळीं बोलुनि बोल सुंदर असे रामा करीं तीं फळें । घाली हें शबयारुंख्यानांतील उदाहरण प्रसिद्धच आहे. यावरून ‘रामा’ हें रूप व्युत्पत्ति व उपयोग या दोनही दृष्टींनीं षष्ठ्यन्त सिद्ध होतें.

६. रामा विरुद्ध रामाचा

रामा करीं = रामाच्या करीं. यावरून हें उघड आहे कीं, ‘रामा’ आणि ‘रामाच्या’ या दोनही पदांचा अर्थ एकच. या दोहोंत ‘रामा’ हें लहान आहे; पण त्यास ह्यो देऊन ‘रामाच्या’ हें मोठें रूप रूढ झालें आहे. तेव्हां अशी शंका

येते कीं, अर्थात् कांहींच भेद कर्तव्य नसता, 'रामा' या रूपाला भाषेनें 'चा' प्रत्यय का लाविला व 'रामाचा' या मोठ्या रूपाचा स्विकार करून 'रामा' यास कां टाकिलें ! येथें विचार करितां लहान रूपाविषयींच भाषेचा पक्षपात प्रायः दिसून येतो. अहमदनगर, किरातार्जुनीय, फोटोग्राफ, ईयत्ता, आगबोट इत्यादि शब्दरूपांना त्यांच्याच लघुतर अथवा संक्षिप्त रूपांनीं पदभ्रष्ट केलेलें आपण पाहतों. वरील शब्दांच्या स्थानीं क्रमानें बहुधा पुढील रूपें येतात. नगर, किरात, फोटो, यत्ता, बोट. 'भगवद्गीतोपनिषत्' याचा संक्षेप प्रथम 'भगवद्गीता' व पुढें केवळ 'गीता' या रूपानें झालेला आपण पाहतोंच. या संक्षेपप्रवृत्तीच्या उलट प्रस्तुत ठिकाणीं 'रामा' हें लघुतर रूप मार्गें पडलें आहे. याचें कारण आतां पाहूं.

७. षष्ठीचा कार्यप्रपंच

(क) संस्कृतांतून महाराष्ट्री किंवा महाराष्ट्री भाषेच्या द्वारां निष्पन्न झालेल्या मराठीच्या प्राथमिक रूपानें अर्थात् ज्ञानेश्वरीसारख्या ग्रंथांत सात विभक्तीपैकीं प्रायः प्रथमा, तृतीया, षष्ठी व सप्तमी या चारच विभक्ति उतरल्या आहेत. पंचमीचा प्रयोग थोडा म्हणून ती येथें विचार्य नाहीं. तेव्हां गळालेल्या विभक्ती ज्या द्वितीया व चतुर्थी त्यांचीं कार्ये प्रथमा व षष्ठी यांवर येऊन पडलीं. पैकीं (१) द्वितीयेचें कांहीं क्षेत्र प्रथमेनें व्यापिलें व (२) उरलेलें द्वितीयेचें क्षेत्र व चतुर्थीचें संपूर्ण क्षेत्र षष्ठीनें व्यापिलें. जसें:- (१) जो चांदणीयां गिरी आणि स्वबोधाचा सुर्वानु करी ('ज्ञा. १६.२) येथील अधोरेखित प्रथमा कर्म असल्यानें द्वितीयेचें काम करित आहेत. (२) पतिचेया व्रता पतिव्रता अनुसरे (१६-२५३) येथें व्रता ही षष्ठी द्वितीयार्थक आहे. केवल्याचेया उवाया यावें (मोक्षाच्या सुसास यावें) (१६-२६८), तसेंच हृदयासि द्राओ आला (१-१९१), पवनु मेघांसि विहे (२-१४), येथें उवाया, हृदयासि, मेघासि ह्या चतुर्थीच्या स्थानीं षष्ठ्या आहेत.

(ख) क्रियेशीं वर्तुंचीं नातीं व्यवहारांत अनेकविध आढळतात. हीं नातीं व्यक्त करणें हें विभक्तीचें कार्य. पण मोजक्या सात विभक्ति या विविध कार्यांस कोणत्याच भाषेंत पुऱ्या पडत नाहींत. तेव्हां वर्तमान मराठींत साक्षात् विभक्ति रूपांच्या भरतीला, हीं विविध कार्ये व्यक्त करण्यासाठीं, प्रत, लागीं, मुळें, करितां, साठीं, स्तव, संबंधीं, मध्ये इ. अव्ययेंही उपयोजिलीं जातात. हा प्रकार मराठीच्या आय ग्रंथांत म्ह. ज्ञानेश्वरींतही आढळतो. (१) वर्तमान मराठीतील उदाहरणें- नगरप्रत, प्रेमामुळें, पोटाकारितां, मोक्षास्तव, व्यवहारासंबंधीं, तज्यामध्ये, या उदाहरणांत वरील विभक्तिकार्यबोधक अव्ययें व्युत्पत्तिसिद्ध अशा षष्ठीसच लागलीं आहेत. (२) ज्ञानेश्वरी पाहतां अशा अव्ययांपूर्वीं मुळच्या अपेक्षित विभक्तीचे स्थानीं कधीं षष्ठी आलेली आढळते मजवांच्छि (१६-३५३), ईश्वरावांच्छि

(२-२४२), सूर्या सर्वे (१३-६०७), ईश्वराकडे (१६-१८८), जन्मा पाठी (१३-५४१), मोक्षा सगट (= सुद्धा), (१३-१०६९), या उदाहरणांत मूलतः उपपन्न विभक्तिबरोबर षष्ठीहि कोठें-कोठें डोकावते. हाच षष्ठीचा उपयोग वाढत जाऊन, कालांतरानें वरील अव्ययें व इतर सर्वच शब्दयोगी अव्ययें यांचे पूर्वी चा-प्रत्यय रहित षष्ठी नियमानें एकमेव विभक्ति येऊं लागली.

(ग) विशेषणाची षष्ठी—संस्कृतांत व त्याच्या वळणावर परंपरेनें ज्ञानेश्वरींतही विशेषण विशेष्यानुसार विभक्त्यन्त असते; जसें, आपुलां^१ अवसरीं (१६-८६) थिरावलेनी अंतष्करणें (१-६१), मागिलें^२ ग्रंथी (= पूर्वीच्या भागानें १६-२७२) (ऐसां^३ सोलीं^४ डोलां पाहें (१३-१०५१) जुझतीं^५ कुलकेणी (१-११३), तेयां^६ प्रभुचें नवल (१-१४२) येथें विशेष्याच्या त्या-त्या विभक्ती पूर्वी विशेषणाची ती-ती विभक्ति आली आहे. परंतु षष्ठीच्या वाढत्या प्रचारामुळे कालांतरानें इतर विभक्तीचे स्थानीं विशेषणाची षष्ठीच वारंवार येऊं लागली जसें:- ' एणें कारणें ' चे स्थानीं ' या कारणें '. वर्तमान षष्ठीचा उपयोग निरपवाद होतो. कर्गितां त्याचीं उदाहरणें येथें देत नाहीं.

(घ) कोणत्याहि विभक्तीच्या व्यंजनादि प्रत्ययापूर्वीं म्हणजेच सामान्यरूप म्हणून षष्ठीचा उपयोग.—

ज्ञानेश्वरकालीं रामस्य > रामासि या रूपांत, इतिहासदृष्टि मावळून, रामा + सि असे अवयव पाडण्यांत आले, आणि ' रामा ' हें विभक्ति-प्रत्यय घेणारें रूप ठरलें. एवढेंच नव्हे, तर प्रत्यय म्हणून गणलेल्या या सि-च्या धर्तीवर अर्थेन > अर्थे > आर्थे > आर्ते > तें हा प्रत्यय व पुढें ज्ञानेश्वरोत्तर-काळीं लागीं > ला हा प्रत्यय रामापुढें लावण्यांत येऊं लागला. आतां येथील ' रामा ' हा अर्थशून्य अवयव रामस्य > रामस > रामास > रामाह > 'रामा या साक्षात् षष्ठीच्या रूपाशीं दिसण्यांत अभिन्न असल्यामुळे, व्यंजनादि विभक्ति-प्रत्यय षष्ठीलाच लागतात, असा अपसमज प्रवृत्त झाला व अशा रीतीनें षष्ठीच्या व्यापांत ही आणखी भर पडली असें मानण्यांत येऊं लागलें. याच (रामासि >) ' रामा ' सारख्या रूपास सामान्यरूप म्हणून आपण सांप्रत ओळखतो.

षष्ठीच्या कार्यांचें परिगणन--

(१) संबंध हा मौलिक सामान्य अर्थ व्यक्त करणें, (२) द्वितीया व चतुर्थी यांचीं कामें पार पाडणें, (३) शब्दयोगी अव्ययांची आकांक्षा पुरविणें, (४) विशेष्यापूर्वी, त्याच्या विभक्तीकडे लक्ष न देतां, विशेषणाचें रूप सिद्ध करणें, आणि (५) सि, से इत्यादि व्यंजनादि प्रत्यय, सामान्यरूप या नात्यानें स्वीकारणें इतकीं कामें षष्ठीवर येऊन पडलीं.

कार्य भिन्न, रूप भिन्न हा न्याय बोधांच्या स्पष्टतेस पोषक असल्यानें, वरील षष्ठीचा व्याप हलका करणें इष्ट होतें. हें कार्य भाषेनें कसें साधलें, ते आतां पाहूं-

८. षष्ठीचे संबंधविरुद्ध इतर अर्थ—वरील उपयोगामध्ये दोन प्रकार आढळतात. (१) रुष्णा मनीं = रुष्णाच्या मनांत, येथें ' रुष्णा ' ही षष्ठी असून उघड-उघड विशेषणाचें कार्य करित आहे. ' रुष्णा ' हें कार्यतः विशेषण आहे. (२) इतर सर्व ठिकाणीं षष्ठीचें कार्य विशेषणभिन्न आहे. पैकीं, पहिलें विशेषण कार्य दर्शविण्यासाठीं षष्ठीरूपास ' चा ' हा प्रत्यय लावून साधित विशेषण बनविण्यांत आलें. अर्थात् ' रुष्णाचें ' हें षष्ठीगर्भ साधित विशेषण ठरतें. याचें अनेकवचनी रूप ' रुष्णाची ' असें होतें. पुढिंगांत वचनानुसार रुष्णाचा, रुष्णाचे अशीं रूपें होतील. यावरून सिद्ध होतें कीं, हें चा-प्रत्ययान्त रूप सर्वथा साध्या आ-कारांत विशेषणाप्रमाणें लिंगवचनांचे विकार पावतें. अशा रीतीनें षष्ठी-बोधित कार्ये कमी करण्याकरितां तिच्या विशेषणतुल्य अर्थासाठीं चा-प्रत्ययांत साधित विशेषण प्रचारांत आलें. अशा रीतीनें अर्थभेददर्शनासाठीं कांहीं क्षेत्रांत रामाचे स्थानीं रामाचा इ. मोठीं रूपें भाषेनें स्वीकारिलीं आहेत. एतदर्थ इतरही कारण आढळतें.

९. पोषक कारण

विहिरींत (असलेलें पाणी), मनीं (असलेला गर्व) इ. सप्तम्यन्त रूपें अधिकरण दर्शवितात व अर्थात् क्रियाविशेषणतुल्य आहेत. यांच्याकडून अनुक्रमें पाणी व गर्व यांचें वर्णन करविणें सर, त्या दोहोंमध्ये असलेला इत्याद्यर्थक धातुज विशेषण ठेविलें पाहिजे. याच्या धातुज-बोधित धर्मानें तें मागील सप्तम्यन्तास क्रिया पुरवितें आणि विशेषणबोधित धर्मानें तें पुढील विशेष्याशीं अन्वित होतें. पण मराठी भाषेनें आपल्या संसारांत अशा धातुज विशेषणांचा प्रयोग अनवश्यक मानून, लाघव साधिलें आहे. तें कसें ? ' असलेला ' या विशेषणाचा अर्थ मागील सप्तम्यन्त रूपास ' ईल ' हा प्रत्यय लावून तिनें सप्तम्यन्तासच साधित विशेषण बनविलें, विहिरींत असलेलें = विहिरींतील. वनीं-सारख्या ' ई ' प्रत्ययान्त सप्तमीपुढें एतदर्थ ' चा ' हा प्रत्यय लागतो. मनीं असलेला = मनींचा.

अशा रीतीने सप्तम्यन्त रूपासच तद्धित प्रत्यय लावून विशेषण बनविण्यांत आले. सप्तमी मूळची क्रियाविशेषणतुल्य असल्याने तिला विशेषण म्हणून राबविण्यास तद्धित प्रत्यय लावणे अवश्य झाले, हे ठीकच. पण जन्मतः विशेषण असलेल्या षष्ठीलाही असा प्रत्यय घेण्याचे कारण नाही. तेव्हां येथे दिसते की, केवळ शेजारिले सप्तमीच्या साहचर्याने, वाटल्यास नादाने म्हणा, षष्ठीने 'चा' हा प्रत्यय स्विकारून रुग्णाचा' इ. साधित विशेषणें सिद्ध केलीं. अशा प्रकारे सप्तमीचे साहचर्य षष्ठी-गर्भ साधित विशेषणाचे सिद्धीस पोषक झाले आहे.

१०. 'चा' प्रत्ययाचा उगम

(१) तत्र (=तेथे) हे क्रियाविशेषण आहे.

चापासून विशेषण तत्र-त्य (=तेथचा) असे 'त्य' हा तद्धित प्रत्यय लावून होतें. सत्य > सच्च > सांचा यांत दिसून येत असल्याप्रमाणे सं. त्य-पासून मराठींत 'चा' येतो. हेच अधिक कटिकोरपणे देणे तर पुढीलप्रमाणे देतां येईल.

सत्य+क (स्वार्थे)=सत्यक. > सच्चक > सच्चअ > साचअ > साचा. कोणत्याही प्रकारे हे सरे की, सं. त्य > चा. (२) तुम्ही काशीहून निघाल्यापासून घडलेले वृत्त आम्हांस कळले. =तुम्ही काशीहून निघाल्यापासूनचें वृत्त आम्हांस कळले. अशा ठिकाणी 'पासून' चा शब्दाने समाप्त होणाऱ्या क्रियाविशेषण-वाक्यांशास चा प्रत्यय लावून विशेषण बनविण्यांत येते. म्हणजेच, क्रियाविशेषण एकशब्दात्मक असो किंवा वाक्यांशरूपाने बहुशब्दघटित असो त्यास चा प्रत्यय लावून आपणांस विशेषण बनविता येते.

११. आक्षेप व समाधान

विभक्ति प्रत्ययांस चरम-प्रत्यय ह्मणतात. अर्थांत विभक्तिप्रत्ययांत रूप आणली वाढत नाही. विभक्तिप्रत्ययापुढे कोणताही प्रत्यय लागत नाही. विभक्तिप्रत्ययाने शब्दाची वाढ सर्वस्वी खुंटते. असे असतां रुग्णा-चा मनीं-चा येथे चा प्रत्यय कसा लागतो ?

उत्तर-विभक्तीचे प्रत्यय वाढीस प्रतिकूल असनात हे पूर्ण सत्य नाही. प्रत्यक्ष संस्कृतांतही मामक, माम हे शब्द 'मम' या षष्ठीवरूनच आले आहेत. आस्माक यौष्माक इ. शब्दही अस्माकम्, युष्माकम् या षष्ठीवरूनच निघाले आहेत. तेव्हा षष्ठ्यन्तापुढे चा प्रत्यय लागल्यास, ते व्याकरणसंकेताच्या सर्वस्वी विरुद्ध नाही.

१२. 'कृष्णाचा' असलेले षष्ठीगर्भ विशेषण संस्कृतांत कां नाही ?

मामक, यौष्माक इ. विरलतम शब्द सोडल्यास संस्कृतांत षष्ठीगर्भ विशेषण

का आढळू नये ! मराठीत तर असली विशेषणे षष्ठीच्या नांवासाठी राजरोस सर्वत्र वावरतात. संस्कृतांत यांची आवश्यकता कां भासू नये !

आचामति स्वेदलवान् मुझे ते (रघु. १३-२१) पद्यान्तरे मानसराजहंसी (रघु. ६-२६) येथे मुखे (स्वेदलवाः) ही सप्तमी विशेषणाचे कार्य करित आहे. उलट दुसऱ्या ठिकाणी 'मानसे या राजहंसी' असा विग्रह मल्लिनाथ करितो. विग्रहांतील 'या' हे पद असे सांगते की, मल्लिनाथास नुसती 'मानसे' ही सप्तमी विशेषण म्हणून संमत नाही. याच्या उलट तोच पहिल्या स्थानी 'मुखे स्वेदलवान्' याच्या स्पर्शकरणांत वर्तमानान्, जातान् इ. कोणतेच विशेषण योजित नाही. यावरून उग्रद होते की, सप्तम्येतास विशेषण मानण्यास कालिदास अनुकूल आहे, तर मल्लिनाथाची संमति अर्धवट आहे. अशा स्थितीत वैयाकरण काय म्हणतात !

१३. व्याकरणाचा अन्तिम निर्णय—

'विहिर्तील पाणी' हा अभिप्राय संस्कृतांत पुढील प्रकारे आढळतो—(१) कूपजलम्, (२) कौपं जलम्, (३) कूपगतं जलम्, (४) कूपे जलम्. या चार प्रकारांपैकी पहिले तीन प्रकारच वारंवार आढळतात. यामुळे कूपे-सारसे सप्तम्यन्त रूप अर्थातः विशेषण मानावे की नाही, हा प्रसंगच प्रायः संस्कृतांत उद्भवत नाही. असा प्रसंग विचारार्थ घेतल्यास मात्र 'कूपे वर्तमानं जलम्' अशा प्रकारे सप्तमीचे पुढे धातुज विशेषण अवश्य प्राप्त होईल. 'कारकाणां क्रियया एव संबन्धः' हा व्याकरणाचा दंडक असल्याने 'कूपे' या सप्तमीचा 'जलम्' या नामाशी मुक्तीच संबन्ध पोहोचावयाचा नाही. तरी पण, अशा प्रयोगाचे विरलत्व लक्षांत आणून वैयाकरणांनी सप्तमीचा नामाशी संबन्ध मान्य केलेला दिसतो. कारण 'कूपमण्डूकः' याचा विग्रह 'कूपे मण्डूकः' एवढाच देण्यांत येतो. त्यांत 'वर्तमानः' इ. विशेषणांची प्रयोग करण्यांत येत नाही. अशा रीतीने व्याकरणांत विभक्तीरूपच विशेषण मानण्याचा संकेत ठरला, अर्थात् त्या रूपावरून विशेषण बनविण्याचा प्रसंगच उद्भवत नाही. यामुळे संस्कृतांत 'रामाचा', 'घरातील', 'मर्नाचा' इ. शब्दांशी सदृश घटनेने युक्त अर्थात् विभक्तिगर्भ तद्धित असे शब्द आढळत नाहीत.

१३. 'रामाचा' या रूपाची व्याकृति—

(१) 'रामाचा' बाण अमोघ असतो—येथे 'रामाचा' चांत मूळ शब्द राम, विशेषणनाम, पुल्लिंग, एकवचन, षष्ठी; यावरून बनलेले चा-प्रत्ययान्त साधित विशेषण याचे विशेष्य 'बाण' (२) रामाच्या बाणाने रावण मेल्ला—येथे 'रामाच्या' चांत मूळ शब्द राम, विशेषणनाम, पु. एकवचन षष्ठी; यावरून बनलेल्या चा प्रत्ययान्त साधित विशेषणाचे सामान्यरूप, पुढील प्रथमान्त विभक्त्यन्त 'बाणाने' या विशेष्यामुळे.

१४. निगमन-

येथपर्यंत आपण पाहिले की, (१) शब्दानें बोधित वस्तूचे (क) पुढील क्रियेशी नातें म्हणजेच कारक किंवा (ख) पुढील नामाशी संबंध दाखविणें हें विभक्तीचें कार्य आहे.

(२) 'रामाचा' इ. तथोक्त षष्ठीनें पुढील वस्तूशीं संबंध सांगितला जाऊन आणखी त्या वस्तूचा बोधही अंशतः केला जातो; यामुळे 'रामाचा' इ. रूपांस विभक्ति म्हणतां येत नाहीं.

(३) पुढील शब्दानें बोधित वस्तु 'रामाचा' या पदानें सूचित होत असल्यानें त्यास साधित म्हणणें प्राप्त आहे.

(४) 'रामा' हें रूप 'रामस्य' वरूनच बनलें असल्यामुळे इतिहासदृष्ट्या नें षष्ठ्यन्त ठरतें.

(५) या षष्ठ्यन्तासच 'चा' हा साधित प्रत्यय लावून विशेषण बनविण्यांत आलें व हेंच विशेषण षष्ठीचें मुख्य कार्य सांप्रत करितें.

(६) 'रामा' ही ऐतिहासिक षष्ठी पुढील कांम पार पाडिनें—विभक्त्यर्थक व इतर शब्दयोगी अव्ययांचें ग्रहण व्यंजनादि विभक्तिप्रत्ययांचा स्वीकार, प्रथमान्त विभक्तीतील विशेष्यापूर्वी विकार्य विशेषणाचें रूप बनाविणें आणि विशेषतः द्वितीयादि विभक्तीच्या प्रत्ययांचें ग्रहण करणें. यापैकीं शेवटलें कार्य करितांना त्यास सामान्यरूप अशी संज्ञा मिळते.

(७) संस्कृतांत सप्तमी विभक्ति विशेषणाप्रमाणें योजण्यास व्याकरणाचा प्रतिबंध नाहीं.

(८) मराठींत 'रानांत' इ. सप्तम्यन्त रूपें विशेषणवत् योजिलेलीं मुळांच सप्तत नाहींत. यामुळे त्यांपासूनच 'रानांतील' 'रानीचें' अशीं विशेषणें बनविण्यांत येतात.

(९) या सप्तमीच्या साहचर्यानें 'रानींचा' या धर्तीवर 'रानाचा' असें षष्ठीगर्भ साधित विशेषण बनतें. 'रानाचा' या रूपास मराठी व्याकरणांत षष्ठी म्हणून मानण्याचा प्रघात आहे.

(१०) तत्रत्य=तेथचा या शब्दांत 'त्य' हा प्रत्यय लागून क्रियाविशेषणाचें विशेषण बनलें आहे. त्य चाच तद्रूप मराठींतील 'चा' प्रत्यय होय. हा प्रत्यय लागून 'स्वर्गी' या क्रियाविशेषणानुल्य सप्तमीचें 'स्वर्गीचा' असें साधित विशेषण

झालें आहे. 'स्वर्गाचा' हें विशेषण इतिहाससिद्ध पद्य 'स्वर्गा' यापासून बनलें आहे.

(११) विभक्तिरूपापुढें तद्धित प्रत्यय लागणें ही गोष्ट संस्कृतांतही मामक इ. अल्पतम कां असेनात, उदाहरणांत दिसून येते.

(१२) सारांश, 'रामाचा' : सारख्या पदानें पुढील शब्दानें बोधित वस्तूचा बोध होत असल्यानें त्यास विभक्ति म्हणतां येत नाही. असा बोध विभक्तिकार्यांत कधींच अंतर्भूत व्हावयाचा नाही. त्यामुळे विरुद्ध कारणें कितीही आग्रहानें देण्यांत आलीं तरी—व बहुतेक व्याकरणकार अशीं कारणें देतात—'रामाचा' हें रूप पद्यी ठरत नसून पद्यीगर्भ विशेषणच सिद्ध होतें. एतदुत्तर त्याची व्याकृति मार्गें दिलीच आहे.

सूचना—पद्यी गळाल्यास, पंचमीनंतर सप्तमी प्राप्त होईल, व अशा रीतीनें विभक्ति-क्रमांत यिघाड होईल; हा टाळणें आवश्यक वाटल्यास मात्र, म्हणजे केवळ व्यवहारसुखार्थ रामाचा इ. रूपांस पद्यी म्हणावें; पण लक्ष्यांत ठेवावें कीं, हीं रूपें तत्त्वतः पद्यीगर्भ साधित विशेषणें आहेत.

खेड

(जिल्हा पुणे)

लेखक—श्री. य. रा. गुप्ते,

[बी. ए., एम. आर. ए. एस्., सभासद, भा. इ. सं. मं., सभासद, राजवाडे सं. मं.]

प्रास्तविक.*

*कांहीं प्राचीन शहरांचा बौद्धकालापासूनचा साधार इतिहास कसा लिहितां येईल याचें दिग्दर्शन करण्यास "कःहाड" या पुस्तकाची द्वितीयावृत्ति संशोधकापुढें ठेविली.

आतां ज्या कांहीं गांवास प्राचीन वा अर्वाचीन इतिहासच नाही असा विनाकारण गैरसमज आहे त्यांचासुद्धां पौराणिक कालापासून उपयुक्त इतिहास लिहितां येण्यासारखा आहे याचें एक उदाहरण देतो. तें पुणें जिल्ह्यांतील सेडचेंच—(सेडकडुसचेंच) होय. हें गांव+ निवडण्याचें कारण काय असा साहाजिकच प्रश्न पुढें उभा राहिल. ज्या गांवाची आपण माहिती लिहितों त्यांत आपलें थोडें दिवस वास्तव्य झाल्या-खेरीज त्याविषयी बारीक सारीक गोष्टी लक्षांत येत नाहीत. शिवाय ज्या ठिकाणीं आपला कांहीं काल जातो त्या स्थानाविषयी आपणांस प्रेम उत्पन्न होणें हा मनुष्य-

* हा समय लेख भा. इ. सं. मं. च्या १७ व्या संमेलनांत वाचण्यांत आला.

+ पुण्याहून २५ मैल आहे.

धर्म आहे. याचें कारण शोधित वसण्यांत अर्थ नाही. पण ही गोष्ट माक्षेप्रमाणेंच सर्वोच्या अनुमवाची आहे.

या गांवाची मुंबई गॅझिटीअर व्हॉ. १८ भाग ३ यांत दिलेली माहिती अगदींच तुटपुंजी आहे. ज्ञानकोशातहि तशीच आहे. खेरज त्यांत कांहीं चुकाहि झालेल्या आहेत. त्या दुरुस्त केलेल्या आहेत. कै. वि. का. राजवाडे,—भा. इ. सं. मं. च्या आय आधारस्तंभापैकी एक—यांनीं मंडळाच्या श. १८३२ च्या इतिवृत्ताच्या ३९-४० पृष्ठांवर येथील सिद्धेश्वराच्या देवळातील, त्यापुढील दीपमाळांवरील व पुष्करिणीवरील शिलालेख दिलेले आहेत; त्यांनीं ते निव्वळ डोळ्यांनीं वाचिलेले असावेत. त्याचे मी ठसे घेतलेले आहेत. त्यांवरून पूर्वीच्या वाचनातील कांहीं चुका दुरुस्त करितां घेतात व कांहीं मजकूर जास्तहि वाचितां येतो हें आपणांस कळेल. येथील दिलावरसानाच्या थड्याच्या द्वारावरील फारसी शिलालेखाचें वर्ष गॅझिटीअरमध्ये दिलें आहे. पण त्या लेखाचें छायाचित्र प्रसिद्ध झालें नाहीं.

प्रस्तुत निबंध मुंबई गॅझिटीअर, व्हॉ. १६, भाग ३ चा पुरवणीभाग समजावा.

नांव

“खेटका” वरून खेड हें नांव पडलें आहे. “खेटका” चें थोडक्यांत उच्चारवयाचें रूप (Diminutive) “ खेट ” होय. खेटाचें प्रारुन रूप खेड हें आहे. हें रूप इतर अनेक गांवांचें आहे हें प्राचीन ताम्रपटावरून व शिलालेखांवरून कळेल. तेव्हां खेटकाचें “ खेड ” हें रूप नियमास अनुसरून आहे. “खेटक” “ खेड ” हें क्षेत्र गणिलें जातें. या खेटक क्षेत्राचें वर्णन स्कंद-पुराणान्तर्गत भीमा-महात्म्यांत आहे. भीमस प्राचीन ताम्रपटांतून शिलालेखांतून व माहात्म्यांतून “ भीमरथी ” संबोधिलें आहे. भीमा-माहात्म्य १०-११ व्या शतकांतील दिसतें. त्यांत सिद्धेश्वराच्या देवालयाचें वर्णन आहे.^१ त्यावरून पदातां तें पूर्वकालीन हेमाडपंती धर्तीचें असलें पाहिजे. म्हणजे

१ एपि. इंडि. अँटि. व्हा. १९ पृ. ३०३, इंडि. अँटि. व्हा. ८ पृ. २३, कर्ना. व्हा. १२ प्रस्तावना पृ. ९

२ भां. ओ. री. इ. मध्ये पद्मपुराणान्तर्गत भीमामाहात्म्याची नं. १७२ (१८८४-८७)ची हस्तलिखित पोथी आहे. तीत खेटांत सिद्धरुषींनीं सिद्धेश्वर नांवाचें लिंगादि स्थापन केल्याचा उल्लेख आहे. मोठा प्रासाद करून समोर वापी केल्याचें व तीत भागीरथी मुनीश्वराने आणल्याचें लिहिणें आहे:— सिद्धोपि लिंग संस्थाप्य सिद्धेश्वरेति नामतः ॥ प्रासादं सुमहत्कृत्वा कृत्वा वापी नदग्रतः ॥ भागीरथी समानीय तस्यां वाप्यु मुनीश्वरः ॥ इति श्री ब्रह्माण्ड पुराणे उत्तरखंडे सिद्धतीर्थ महिमा नाम द्वाविंशतिमोऽध्यायः ॥ प. ६७ श्री. पी. के. गोडे क्युरेटर व श्री सुवेरकर यांनीं पोथ्या काढून देण्यास मद्रत केल्याबद्दल त्यांचा मी आभारी आहे.

इ. स. च्या १०-११ व्या शतकातील ते असले पाहिजे. हेमाडपंती देवळे पूर्व-कालीन कोणची व उत्तरकालीन कोणची हे ओळखण्याच्या रीति मी "आमची परळीची यात्रा" या पुस्तकांत लिहिल्या आहेत. जुन्या हेमाडपंती सिद्धेश्वराच्या देवालयाचे अवशेष वर नजरेस पडत नाहीत. ते जमिनीत कोठे गडप झालेले असावेत! हल्लींच्या सिद्धेश्वराच्या देवळाची माहिती साली येईल.

अगदीं जुने सेड, पेट जवळची वाडी, सेडच्या बाजूने पेटचा घाट चढून गेल्यावर माळेगाव लागते तेथे होंते अशी आख्यायिका आहे. सिद्धेश्वर वगैरे ठिकाणे त्याच्या वाड्यासाली मोडत. पण आता प्रकार उलटा झाला आहे म्हणजे सेडची अलीकडची वस्ती मुख्य सेड बऱून माळेगाव ही त्याची वाडी झाली आहे!! कालाचा माहिमा अगाध आहे.

माळेगावाहून पेट ३ मैल आहे. सेडचे प्राचीन बाजाराचे वगैरे ठिकाण तेच असावे. कदाचित् भीमा महात्म्यांत वर्णिलेले सिद्धमुनीस भुलविण्यासाठी वसविलेले शहर हे असेल. दुर्गा देवीच्या दुष्काळात बऱ्याच तेलंगी ब्राह्मणांची-ज्यास हल्ली देशस्थ म्हणतात-वस्ती पेटच्या आसपासच्या गावांतून झाली. पेट कर्मांत कर्मी इ. स. च्या १० व्या ११ व्या शतकातील असावे. कदाचित् त्याच्याहि थोडे अगोदरचे असणे संभवनीय आहे. काही वर्षांपूर्वी एका गृहस्थास घराच्या भिंतीत ताम्रपट मिळाल्याची वदंता आहे. पण तूर्त तरी या पेट सेडच्या प्रकरणावर प्रकाश पाडणारे हे साधन उपलब्ध होत नाही याविषयी वाईट वाटते.

भोपळे बुवाचा उरूस भरतो ती जागा हल्लींच्या सेडच्या बाजूची सर्वांत प्राचीन समजतात. ऋषी तेथे यज्ञ व तपश्चर्या करित. तेथे भस्म सापडते असे भाविक लोक सांगतात. तथापि हे भस्म म्हणजे प्राचीन जळलेल्या इमारतींची अथवा मृतांच्या चितांची रक्षा नसो म्हणजे झाले! पण जागेत प्राचीन अवशेष मिळणे शक्य आहे.

सेडची नंतरची वस्ती हल्लीं ज्यास दीक्षितांचा वाडा म्हणतात तेथपासून नदीपर्यंत होती.

येथील शेवटची वस्ती हल्लींची पेट व रस्त्याच्या आणि कचेरीच्या बाजूस झालेल्या इमारती होत. नाला पूर्वी पेटेच्या बाजूने वहात असे, पण त्याचा ओघ फिरवून पेट व तिची मागील बाजू वसविण्यांत आली.

सेडपासून दीड मैलावर तुकाई देवी आहे. तिच्या आसपासच्या घरास तुकाईची वाडी म्हणतात. नवरात्रांत तेथे जत्रा भरते. दसऱ्याचे आधले दिवशी ९ व्या माळेस पहिले थकरे मारितान व दुसऱ्या दिवशी म्हणजे विजयादशमिास अथवा

क्षत्र-यास लोक देवीसमोर कैक बकरीं माळून घरीं नेतात व प्रसाद म्हणून सातात महाराष्ट्रीय-ज्ञानकोश, विभाग १२ पृष्ठ ११० वर असें आहे:—“तुकाई देवीचे मंदिर तुकाई वाडीत आहे. तेथें महाशिवरात्रीस यात्रा भरते.” ही ज्ञान-कोश-कारांची चुकी होय. तुकाई देवीची यात्रा नवरात्रांत म्हणजे आश्विनांत भरते. महाशिवरात्रीस यात्रा सिद्धेश्वरीं भरते.

“तुकाई” देवी हें महिषासुरमर्दिनांचेंच रूप असलें पाहिजे; कारण देवपिढे नवरात्रांत माला लावून उत्सव करितात व महिषासुरमर्दिनी पुढें मारितात तशी तुकाई समोर बकरीं कापितात.

तुकाई नांव पडण्याचें कारण पुजारी वगैरे खालीलप्रमाणें चमत्कारिक देतात. “तू कां इथें आलीस” असें पार्वतीस श्रीरामचंद्रानें विचारिलें म्हणून देवीचें नांव तुकाई पडलें.

या देवीचें मंदिर खेड नव्हतें तेव्हांचें आहे असें म्हणतात. या मंदिराच्या खांब्याचें वर्णन गॅझटीअरमध्ये असें दिलें आहे:—

“खांब ओचड धोचड व भरभक्कम आहे, मध्ये चौकोनी, पुढें अष्टकोनी, नंतर चौकोनी असून नंतर कड्याची ओळ आहे. सर्वांच्यावर चौकोनी स्तंभशीर्षतल त्यावर लट्ट शीर्ष आठ्यांत बसविलें आहे. त्यातून चार नक्षीचे भाग पुढे आलेले आहेत.* गॅझटीअरांत न दिलेली मोजमापें देऊन देवालय बांधण्यांत आलें त्या कामाचा अंदाज देतो.

देऊळ हेमाडपंती देवळाची अर्वाचीन नकल आहे. धर्ती हेमाडपंती आहे. पण खांबास चुना वगैरे लाविलेला आहे. मंदिर बरेंच ओचडधोचडच आहे. तें इ. स. च्या १५ व्या १६ व्या शतकांतील दिसतें. कन्हाड येथील विरोबाच्या देवळाच्या हुबेहुब धर्तीवर हें उभारलें आहे. पण त्यापेक्षा बरेंच हें मोठें आहे.

देवी स्वयंभू समजतात. तुळजापुरच्या भवानीचेंच हें स्थान आहे असें मानितात. प्रेक्षकाच्या उजव्या हातास व स्वयंभू देवीच्या डाव्या हातास तिची प्रतिमा आहे. ती मंदिराच्या वेळची आहे असें सांगतात. हीहि १५ व्या १६ व्या शतकांतील दिसते. कदाचिन् किंचिन् त्याच्या अगोदरचीहि असेल.

* “The pillars are rude and massive; square about the middle, then eight sided, then four sided, and then a series of rings surmounted by a square abacus which is topped by a heavy head-piece with four projections.” Bombay Gazetteer, vol XVIII, Part iii. p. 242.

गामान्याची लांबी व रुंदी सारखी असून ती १६ $\frac{१}{२}$ ' \times १६ $\frac{१}{२}$ ' आहे. उंची जमिनीपासून १०' आहे. त्या पुढील मधील भाग २०' \times २०' आहे. दोन्ही बाजूस ओऱ्या आहेत. त्यांची लांबी १२ $\frac{१}{२}$ ' असून रुंदी ८ $\frac{१}{२}$ ' आहे.

देवी पुढील मंडप ३१ $\frac{१}{२}$ ' \times ३१ $\frac{१}{२}$ ' असून पुढील भाग (Porch) १० $\frac{३}{४}$ ' \times ८ $\frac{३}{४}$ ' आहे. मंडपाच्या आंतील बाजूस सभोवार दगडी बांक आहे, ते २ $\frac{१}{२}$ ' रुंद आहे. मंडपाची उंची दगडी फरशी पासून ८' आहे.

तुकाईवाडीस निदान १९१ वर्षे वस्ती आहे असें कागपत्रावरून सिद्ध होतें. हल्लीं तेथें ९ घरे असून लोकसंख्या ७० आहे.

श्रीराम, लक्ष्मण व सीता यांच्या मूर्ति सुमारे ३४१ वर्षांच्या जुन्या असून बालुकेच्या आहेत. त्या श्री भीमरथीत सांपडल्या. त्या पूर्वी एक गोसावी गुरांच्या वाड्यांत पूजांत असे. तो समाधिस्थ होतांना त्यानें त्या खेडकर जोशांच्या स्वाधीन करून त्यास त्यानें त्यांची पूजा करण्यास निरविलें. त्यासाठीं एक अगदीं लहानसें देवालय बांधण्यांत आलें. पुढें निजामच्या राज्यातील एका मराठे सरदारवर निजाम सरकारची इतराजी होऊन तो खेडास आला. पूर्ववत् सरकारची मर्जी सुप्रसन्न होऊन पूर्वपद प्राप्त झाल्यास पूजा नैवेद्याची व्यवस्था करीन असा त्यानें प्रतिमास नवस केला. सर्व गोष्टी मनाप्रमाणें झाल्यावर त्यानें त्यास वर्षासन करून दिलें. तेंच पुढें चालूं राहिलें. अहिल्याबाई होळकरीण हिनें लहानसें देवालय, मंडप व पायऱ्या बांधिल्या. पण अगदीं अलीकडे १०१९५ वर्षापूर्वी वर्गणी गोळा करून रा. शहाणे मामलेदारांनीं जुना मालमसाला उपयोगांत आणून देवालय बांधिलें व मंडप उभारिला. हल्लीं खेड तिजोरींतून देवास पूजा नैवेद्याबद्दल रु. ६० वर्षासन मिळतें.

ग्रामाचे देवळाजवळील त्याचे पूर्वे दिशेचा घाट—ज्यास रामघाट म्हणतात तो—कऱ्हाडे ब्राह्मण बर्जे यांनीं बांधिला. तो पेशवाईचे अगोदरचा आहे. बर्जांचा हल्लीं निर्वेश आहे.

हल्लींच्या सिद्धेश्वराचे देवालयापलीकडे भीमा दक्षिणवाहिनी झाली आहे. तेथें चार वर्षांनीं ह्योर वगैरे करितात. श्रीगंगाजी तीस तेष्ठा भेटावयास येते अशी समजूत आहे. एरव्हीहि दक्षिण वाहिनीवर क्रिया वगैरे करितात. भीमस म्हसे-वाडीचे बाजूनें उतरण्यास घाट बांधिलेला आहे. तो पेशवाईचे अगोदरचा आहे. पण कोठें नक्षी काम नसल्यामुळें व लेस नसल्यामुळें त्याचा नक्षी अंदाज करण्यास साधन नाहीं.

खेडचे बाजूनें पेंढेचा घाट चढावयास लागतांच डाव्या हातास सारलील ओढ्या लागत सटवाईचे देऊळ आहे. तें अंदाजानें तुकाईचे देवळाचेच वेळेंच आहे. तेथें मुलें होण्यासाठीं नवस करितात व मुलगा झाल्यास त्याचे जायवळ काढितात.

घाटांत त्याच सुमारास लमाण बुवाचें ठिकाण आहे. हा लमाणबुवा गाड्या अडवितो व पाडतो व माणसांस सायंकाळी आडवा येतो असा एक अडाणी लोकांत समज आहे. याचें कारण बहुधा असें आहे कीं घाटातील वळणामुळे व उतारामुळे हें धोक्याचें ठिकाण आहे. तेथें पुष्कळ वेळां अपघात होत व होतात.

खेडास दिल्ली दरवाजाजवळ व नाल्यापासून जवळच दिलावरखानाचें थडगें आहे. त्याचें पुराणवस्तुसंशोधन सात्यामार्फत संरक्षण केलें जातें. या सात्याची तेथें काळी पाटी आहे. पण तीवरचीं ठराविक वाक्ये पार धुऊन पुसून गेलेलीं आहेत.

महाराष्ट्रीय—ज्ञान—कोश वि. १२ पृ. १०९ वर “ येथें (खेडास) १६१३ सालीं बांधलेलें मोगल सेनापति दिल्लीसा ह्याचें थडगें आहे ” असें लिहिलें आहे. पण मुं. गं. व्हॉ. १६ भाग ३ पृ. २४१ वर ह्याचें नांव “ दिलावरखान ” आढळतें.

थडग्याचे दारावरील शिलालेखांतहि “ दिलावरखान ” असेंच नांव आहे. वर्ष हिजरी १०२२ (म्हणजे इ. स. १६१३) हें आहे. हा दिलावरखान जहांगीर बादशाहाचा समकालीन होता. त्याच्या थडग्याच्या शेजारचें थडगें त्याच्या भावाचें आहे. वरील शिलालेखाचा मीं ठसा घेतलेला आहे. त्यावरून लेखाचीं अक्षरे फार सुबक कोरलेलीं आहेत हें दिसून येईल. फुलाच्या मधील ओळींत कलम्याचा भाग आहे. सालीं परशियन (फारशी) भाषेंत लेख आहे तो बाळबोधीत असा लिहितां येईल: रहमते हक शुद वर सजां दिलावरखा मुकाम दरम्यानी मिसर बागे चीं बहक जुई मुदाम, याचें भापांतर भा. इ. सं. मं. चे मुनशी यांच्या साहाय्यानें केलेलें असें आहे:—

ज्याप्रमाणें शहरांतील चांगेंत पाट नेहमीं वाहान राहतो त्याप्रमाणें दिलावरखानाची जागा (कबर) व त्याचा आत्मा यांवर परमेश्वराची रूपा वाहो (राहो.)

या थडग्याच्या इमारतींचं वर्णन थोडक्यांत गॅझिटीअरमध्ये केलें आहे तें असें:—

दिलावरखानाचें थडगें व मशीद यांभांवतीं मोठी शेतीची जमीन असून सभोंवार भित आहे. पवित्र स्थानावर घुमट असून तें उंच आसनावर बांधलेलें आहे. त्याच्या वरील भागावर सभोंवार हालती पुष्पमाला कोरलेली आहे. बाहेरील बाजू चौकोनी असून प्रत्येक कोपऱ्यांत मनोरा आहे. चारी भिंती तीन तीन मोकळ्या कमानींच्या दुहेरी रंगांनीं सुशोभित केलेल्या असून वरच्या श्रेणीवर बारीक अर्णाद्वार कमानींची झालर आहे. पवित्र जागेंत दिलावरखान व त्याचा बंधु यांची थडगीं असल्याचें सांगतात.*

* “ They (Dilavarkhan's tomb and mosque) are surrounded by a wall enclosing a large plot of land most of which is under cultivation, The shrine is domed and
(पान ६४ पहा.)

गॅसीटिअरत मोजमापें दिलेलीं नाहीं तीं देतो व इतर माहिती नाही ती देतो. थड्याच्या शेजारची मसजिद यांच्या भोंवतालच्या भिंतीची लांबी ४४५ फूट असून रुंदी सुमारे ३४५ फूट आहे. मुख्य दरवाजा दक्षिणेकडे आहे. लहान द्वारें पूर्वेकडून दोन आहेत. त्यांवर कमान आहे. उत्तरेकडे दक्षिण दरवाजाच्या समोर एक दार आहे. त्यावर चौकट आहे. पश्चिमेस एक द्वार आहे. सभोंवतालच्या भिंतीच्या चारी बाजूस लहान लहान बुळज आहेत.

थड्याचा चबुथरा ४७'६" X ४७' ६" असून वरील भाग २७' ६" X २७' ६" उंची आहे.

थड्याच्या पश्चिम दिशेस एक जुनी थोडीशी पाडित मसजिद आहे तिचें काम सुषक आहे. दगड साधारण घोटिव आहेत. या मसजिदींत किंचित दिल्लीच्या पटाणांच्या इमारतींची शक मारते.

मसजिदीच्या चबुथ्याची रुंदी २८' असून लांबी ५६' ६" आहे. वरील मसजिदीची लांबी ३५' ९" असून रुंदी २५' ३" आहे. मागच्या बाजूचा भाग पश्चिमेकडे वाढविलेला आहे. चबुथ्याचा ३' X ९' ३" असून वरील २' ९' X ६' ९" आहे. चबुथरा जमिनीवर ४' ६" आहे. मसजिदीची उंची चबुथ्यापासून १७' ९" आहे. मसजिदीच्या गच्चीपासून घुमटाच्या टोंकापर्यंतची उंची सुमारे १३' फूट आहे.

दिल्ली दरवाजानें मोटार स्टॅण्डकडे जातांना डाव्या हातास एक मसजिद लागते. ती पूर्वी गाडली गेलेली होती. कुंभण साफ करितांना फक्त तिच्या भिंती दिसल्या. पुढे मुसलमान लोकांनी वरील लांकडी काम बगैरे केलें.

या मसजिदी समोरील रस्त्याचे पलीकडील बावली म्हणजे पायऱ्या असलेली विहीर जुनी आहे. ती घुमटाचे वेळची आहे म्हणतात.

खेडाहून पठेच्या बाजूस जातांना मोटारअड्यापासून २ फर्लागावर एकवीरेंचें देवालय आहे. तें याच सुमागचें दिसतें.

(पान ६३ वरून पुढें चालू)

built on a raised platform, the upper part of which is ornamented all round with a hanging wreath of sculpture follows. The outside is quadrangular with a minaret flanking the dome at each corner. The four walls are adorned each with a double row of three blank arches in the upper row being minutely cusped. The shrine contains two-tombs said to be of Dilawarkhan and his brother.—Bombay Gazetteer, vol, XVIII, Part III.

हल्लीचें सिद्धेश्वराचें देवालय काशीकर मधवे यांचे पूर्वज त्र्यंबक यांनी बांधिले. त्यांचे नांव दोन शिलालेखांत आहे.

श्री

द्वारावरील शिलालेख असाः—

[१] ॥ सिद्धेश्वरस्यालयमत्रपूर्ण ॥

[२] ॥ गुरौ मघावादि तियो च सेटे ॥

[३] ॥ विश्वावसौ सप्तयुगतु भूमौ ॥

[४] ॥ कर्ता वणिग्(क्) त्र्यंबकमध्वनामा ॥

अर्थः—सेट्यात म्हणजे सेडगांवांत येथें सिद्धेश्वराचें देवालय शके १६४७ त विश्वावसु संवत्सरांत पुरें झालें. हें बांधणारा व्यापारी त्र्यंबक मध्वा नांवाचा होय.

या व्यापाऱ्याचे वंशज हल्लीं सेडास अद्यापि सुस्थितीत असून त्यांचें आडनांव “मध्वे” असें आहे. त्यांस काशीकर या उपनामानेंहि संबोधितात. देवालय बांधिल्यावर कालांतरानें त्र्यंबकाचे वंशजाची स्थिति खालावली व तो श्रीक्षेत्र काशी येथें राहावयास गेला. पुढें तो सधन झाला व सेडला परत आला. येथें आल्यावर तो क्षेत्र काशीहून आला यास्तव त्यास काशीकर म्हणूं लागले. त्याचे वंशजास काशीकर हें द्वितीय उपनाम रूढ झालें. हे काशीकर लिगाइत आहेत.

द्वाराचे उंचव्याजवळील दगडाचे फरशीवरील लेखः—

॥ वेंकाजी बाबाजी ॥

कदाचित् हें गवंड्याचें नांव असेल.

कुंडाचे—भागीरथीचे—नैर्ऋत्येचा शिलालेख पाणी वाहून वाहून फारच खराब झालेला आहे. ज्यावर तो तोदिला आहे तो दगडाहि चांगल्या जातीचा नाही. लेख असाः—

[१] [स्वास्ति] श्री ग्यच कावसौ

[२] ... राक्षेस नाम संवळरे ...

[३] [वणि] क श्री त्र्यंबक सेट मध [४]

[४] [गचला] उरसा करणें जालात

[५] हे मा [हे] कार्तिक शु ॥

[६]

[७]

[८]

[९]

[१०]

[११]

कै. राजवाडे यांनी ४ थ्या ओळीत प्रथमच रचिला वाचिले आहे. पण हल्ली तरी ठशावरून सुद्धा हा शब्द वाचण्यास अवसर नाही. ठशावरून काहीं जास्त अक्षरें वाचितां येतात. पण तीं अगदींच थोडीं असल्यामुळे अर्थबोध होत नाही.

सिद्धेश्वराचे देवालय बांधणार त्र्यंबक मध्ये याचे वंशज रा. बळवंत बाबाजी मध्ये यांनी आम्हांला आपल्या येथील एक जुने टिपण आणून दिले. त्यांत सिद्धेश्वराचे देवालय शके १६४७ विश्वासु नाम संवत्सरे चैत्र शु ॥ १ रोज गुरुवार* या तिथीस समाप्त झाल्याचा उल्लेख आहे. तसेंच त्यांत देवळा समोरील कुंडाचें काम शके १६५७ राक्षस नाम संवत्सरे कार्तिक शु ॥ ७ रोजी पुंरें झाल्याचा दाखला आहे. या कुंडास भागीरथी म्हणत व म्हणतात. वरील टिपणांतहि “ भागीरथीचें काम ” असेंच लिहिलेले आहे.

कुंडाचे पश्चिमेस धर्मशाळा आहे. तिची लांबी ५८ फूट अगून, रुंदी उंची ८ फूट आहे. पुष्करणीच्या ओवरीच्या पहिल्या सणाच्या भितीवरील लेख छिन्नविच्छिन्न आहे. नीट लागत नाही. अक्षरे २०० वर्षांपूर्वीचीं बालबोध आहेत असें कैलासवासी राजवाडे म्हणतात.

मी या लेखाचे ठसे घेतले. पण त्यावरूनहि फक्त सालील अक्षरें वाचितां येतात,

रयाचे

राणी यांत

य. गोपा

णावाभं

पा म

राया

ण व राम

हवळरे

देवालयजवळील पहिल्या दीपमाळेवरील लेख असा:—

[१] श्रीसिद्धेश्वरचरणिरत र.

[२] घोजी † चन्धान दिपमाळ प[ङ्क्ति]

[३] त शके १६९५ सुविलेय नाम संव-

* ४ मार्च १८२५ इ.

+ १२ ऑक्टोबर १७३५ इ.

† चन्धान डोच्यानींहि स्पष्ट दिसतं. राजवाडे यांनी “ विरचित ” वाचले आहे.

६ पण संवत्सर विजय येतो. तो धरून ता. ३० ऑक्टोबर १७७३ येतो.

[४] त्सर कार्तिक मास शुद्ध ५

[५] स बुधवासर मूळ नक्ष.

[६] त्र प्रारं [भः] सिद्धेश्वर

[७] [प्रसन्न]

¶

कै. राजवाडे यांनी २ न्या ओळीत चवान शब्द वाचिला आहे. पण तेथे चव्हाण (चव्हाण) आहे. या दीपमाळेस "चव्हाणाची दीपमाळ" असे अद्यापि लोक म्हणतात. २ न्या व ३ न्या ओळीत विराचित वाचिले आहे. ४ थ्या ओळीत "सुध असे कै. राजवाडे यांनी वाचिलेले आहे. पण ठशावरून "शुध" असे दिसते. ६ व्या ओळीत त्यास नुसत्या ढोळ्यांनी "त्र" एवढेच अक्षर वाचितां आले. पण ठशावरून "प्रारंभः सिद्धेश्वर" हे शब्द उघड दिसतात. ७ व्या ओळीतील शब्द "प्रसन्न" असावा. तथापि त्याची सात्री देववत नाही.

पुढील दीपमाळ एका नायकीणीने उभारिलेली आहे. तीवर लेख नाही. त्या नायकीणीचे नांवहि कळत नाही. पण तीस नायकीणीची दीपमाळ म्हणतात.

पुढील दीपमाळ सांडभरांनी वाचिलेली आहे. तिचा वरचा भाग तुटला होता. तो नवा घातला आहे. तीवरील लेख असा.

[१] श्रीधेश्वर (सिद्धेश्वर)चे (च)रणी

[२] आबाजी सांडभ [-]

[३] र याची दीपमाल

[४] असे सक १७५९\$

कै. राजवाडे यांनी सिद्धेश्वर चरणि आबाजी बाजीव + + र याची दीपमाल + + समत १७५९ असे वाचिले आहे. तथापि "सांडभर" हे नांव स्पष्ट आहे. सेडची पोलीस पार्टीलकी सांडभरांची आहे. शिवाय ते याच दीपमाळेवर पणत्या लावितात. तेव्हां त्यांचे नांवाविषयी संशय नाही. कै. राजवाडे "समत" असा शब्द वाचितात. पण संवत् इकडे बहुधा घालीत नाहीत. तो उत्तर हिंदुस्थानातील लेखांतून येतो. शिवाय "क" हे अक्षर स्पष्ट आहे.

पुढील दोन दीपमाळी धिगळे यांच्या आहेत.

कुंडाचे काम सुमारे १० वर्षे चालले होते असे सांगतात. त्याचा साधारण पाणी रहाण्याचा भाग ५५' ६" X ५५' ६" आहे.

¶ मा. इ. सं. मं. अहवाल शके १८३२.

\$ १८३७-८ इ.

सिद्धेश्वराच्या जवळच्या दोन धर्मशाळा—एक मंडपाच्या पूर्वेस व देवा-
लयाच्या ईशान्येस असलेली आणि हल्लीं नगरा असलेली व दुसरी जी देवालयाच्या
मंडपाच्या पश्चिमेस व देवालयाच्या वायव्येस आहे ती व जीत विटा वगैरे सांठविल्या
आहेत ती—नाना फडणविसांनीं बांधिल्या. त्यांनीं देवालयाच्या पूजेअर्चेस कांहीं
इनामहि करून दिलें. यासंबंधाचे लेख रा. लक्ष्मण तात्याजी खेडकर यांचे जवळ
असल्याचें तें सांगतात. पण ते अद्यापि हातीं आलेले नाहींत.

वर निर्दिष्ट केलेल्या दुसऱ्या धर्मशाळेच्या + भिंतीवर चुन्यांत चित्रें काढिलेलीं
आहेत. त्यांत मच्छ, कच्छ, वराह, नारसिंह, वामन, परशुराम व राम हे विष्णूचे
अवतार सहज ओळखिता येतात. तेव्हां बाकीचे तीन अस्पष्ट झाले आहेत असें
गृहीत धरण्यास हरकत नाहीं. नारसिंह अवताराच्या सालील दोन प्रतिमेपैकीं
प्रेक्षकाच्या डावीकडील प्रतिमेच्या अंगांत नाना फडणवीस, सत्साराम हरी वगैरे पेशवा-
ईतील पुरुषांच्या अंगांत अंगरक्षे असत तसा हुयेहुय आहे. वामन अवताराच्या
सालील देवळांत मोरावर श्रीसरस्वती असून प्रत्येक बाजूस एक पादचारिक आहे.
रामावताराच्या सालील कोनाड्यांत गळूड आहे. नारसिंह अवताराच्यामध्ये
महिषासुरमर्दिनी आहे. महिषाचें तोंड सालीं पडलेलें दाखविलें असून राक्षसांच्या
डोक्याचे केंस देवीनें सालच्या उजव्या हातांत धरले आहेत व सालच्या डाव्या हातानें
रेड्याचें शोपूट धरलें आहे. वरील उजव्या हातांत त्रिशूळ असून वरील डाव्या
हातांत तलवार आहे. २ फर्लागावर त्याच्या वायव्येस सिद्धेश्वराच्या पाटुका
आहेत. त्यांची आख्यायिका अशी आहे कीं, सिद्धेश्वर चंचक शेट मध्ये यांस
पालविण्यास रात्रीं या पाटुकांपर्यंत येत. पुढें गांवाची हद्द जवळ असल्यामुळें ते
गुप्त होत अथवा परत जात.

महाशिवरात्रांस सिद्धेश्वरीं जत्रा भरते. त्यावेळीं त्यांची पालखी निघते.

श्री सिद्धेश्वरांस सरकारांतून नक्त नेमणूक पूजा नेवेद्याकरितां दरसाल रु. ७६
व मंदादीपासाठीं दरसाल रुपये २० मिळतात. नित्य नैमित्तिक संचाकरितां चार-
जमिनी इनाम आहेत.

सिद्धेश्वराचे पलीकडे कालभैरवाचें एक लहानसें देवालय आहे. तें माळीं लोकांनीं
बांधिलें. कालभैरवाचा उत्सव खेडचे माळीं लोक मार्गशीर्ष वा। १४ स करितात.

कचेश्वर बाबा, थोरले शाहु छत्रपति यांचे गुरु, हे चाकणास रहात असतां चांडोली
नजीक खेड येथील दक्षिणवाहिनी नजीकच्या विट्टल मंदिरांत ध्यानस्थ बसत असत
येथेंच राजमाता जिजाऊसाहेब यांनीं दक्षिणवाहिनियवर स्नान केल्यावर शिवाजी
महाराजांसह सिद्धेश्वरबाबांची भेट घेतली. होती बाबांनीं शिवाजीस पुढें राज्यप्राप्ति होईल
असें भाविष्य केलें होती. येथेंच शाहु महाराज कचेश्वर बाबांस भेटले व येथेंच

+ हल्लीं दोन्ही धर्मशाळा पडल्याचें एकतीं.

त्यांनी त्यास राज्यप्राप्तीविषयी प्रश्न विचारिला. येथेच महाराजास आशीर्वाद मिळाला. कै. पारसनीस म्हणतात, त्याप्रमाणे तो चाकणास मिळाला नाही. सविस्तर हकीगत माझ्या सहविचारांतील लेखांत वाचण्यास मिळेल. ज्या शेतात हे विठ्ठल मंदिर आहे त्याचे नांव* इनाम आहे.

इ. स. १७०८ त श्री. धोरले शाहु महाराज ताराबाईंच्या फौजा चाकणावर आल्या होत्या त्यास विरोध करण्यास खेडास प्राप्त झाले व त्यांनी आपला मुक्काम सिद्धेश्वरानजीक ठेविला. त्यावेळीं येथे गर्द छाया असून राजे लोकांस उतरण्यास हे योग्य स्थल होतें. शिवाय सिद्ध मुनीने आपल्या तपोबलावर व सद्बवर्तनावर येथे जय मिळविण्याची कथा असल्यामुळे व शाहुमहाराजांस सिद्धि, जय, मिळविणे असल्यामुळेहि कदाचित् त्यांनी हे ठिकाण पसंत केले असेल. कांहीं असो. सिद्धेश्वरी राहून पाटील वगैरे मंडळी आपल्या पक्षास मिळवून घेण्याची पराकाष्ठा त्यांनी चालविली. पण या लोकांस एकीकडे आड तर दुसरीकडे विहार असे झालेले होतें, तेव्हा ते वेळ पडेल तसे वागून ताराबाई व शाहु या दोघांसहि सुष ठेवण्याचा प्रयत्न करित होते.

महाराजांनी खेडच्या सातकर पाटलांस बोलावून पाठविलें. पण तो पूजेचे ढोंग करून चुकवाचुकवी करूं लागला. महाराजांची तरुणपणची पहिली तडफ फार भयंकर असे. पुढील प्रतिनिधींचे डोळे काढण्याचा हुकूम सुप्रसिद्धच आहे. असो.

सातकर पाटलास पैजारा म्हणजे जोडे मारीत आणण्याचा हुकूम सुटला. त्याप्रमाणे त्यास आणण्यांत आले. त्यावेळीं स्वारी पेंढ्या रस्त्याच्या बाजूस गेलेली होती. सातकर पाटलाची स्त्री नवऱ्याच्या मागोमाग गेली व तिने नवरा माराने छाती फुटून मरेल म्हणून आकांत मांडिला. महाराज सांबाचा अवतार! ज्या शेतात सातकर पाटलास पैजारा मारीत आणिला तेच बारा चिण्यांचे शेत त्यांनी त्याच्या स्त्रिस चोळी चांगडीस इनाम करून दिले. ते हल्लीच्या स. नं. ११५१ चे होय. त्यास अद्यापि "पैजारपट्टी" म्हणतात.

ताराबाईंच्या फौजा व शाहुच्या फौजा इ. स. १७०८ त लढण्याचे तोंड भीमातीरीं येथेच लागले. जय मोशीच्या टेकानजीक १३ व्या मैलाजवळ येऊन ताराबाई-पक्षाचे लोक छ. धो. शाहु महाराज यांस शरण आले.

नदीकांठीं राजगुरूंचा वाडा लागतो. दुरून हा किल्याप्रमाणे भासतो. हे राजगुरू श्री धोरले शाहुछत्रपतींचे गुरु कचेश्वर बाबा यांचे वंशज होत. ह्या वाड्याचा पुढील भाग कचेश्वर बाबांचे वडील चिरंजीव देवराव यांच्या हयातीत उभारण्यांत आला, व मागील धाकटे मुलगे जगन्नाथ यांचे विनंतीवरून महाराजांच्या सुमारे एक लास रुपयांचा देणगीने बांधण्यांत आला. यांत कचेश्वर बाबा पूजित होते

* सहविचार, वर्ष ७, अंक २, ऑक्टोबर १९२८ पृ. ८३-९०

ती विष्णूची मूर्ति होती. ती हल्लीं पुण्यास आहे. वाड्याचे भाग पाडून त्याच्या मालमसाल्याने नवा वाडा अलीकडे वाकीस बांधण्यांत आला. सेडचे राक्षेवाडींत श्रीमंत होळकर वाफगांवास जात तेव्हां त्यांचे हत्ती उतरत. त्या जमीनीस हत्तीणपट्टी असें अद्यापि संबोधितात.

शेतांच्या नांवावरून ऐतिहासिक माहिती मिळू शकते. सेडाच्या पैजारपट्टी व हत्तीणपट्टी या नांवांवरूनहि तेच सिद्ध होतें.

सेडचें नांव उच्चारितांच चण्डीराम महाराजांची आठवण होत नाहीं असे लोक विरळा. तेव्हां सेडाचे माहितोत त्यांची हकीकत थोडक्यात देणें अनिवार्य आहे.

चण्डीराम महाराज देशस्थ यजुर्वेदी ब्राह्मण. त्यांचें घराणें अहमदनगर जिह्यांतील अकोल्याचें रहाणारे. त्यांच्या पित्याचें नांव केशवभट व मातोश्रीचें राधाबाई. हें जोडपें फार सत्वस्थ असून ईश्वर भजनांत दंग असे. त्यास दोन कन्या रत्नें होऊन त्यांचीं लग्नें झालीं. पण पुढें पुत्राशिवाय परलोकीं गति नाहीं असा त्यावेळीं समज असल्यामुळे केशवभट नासिक जिल्ह्यांतील सप्तशृंगीस गेले व तेथें त्यांनीं एक वर्षपर्यंत चाण्डिकेची उग्र आराधना केली. पुढें देवी सुप्रसन्न होऊन राधाबाईच्या माहेरीं धांधरपकळी शके १६९४ फाल्गुन शुभा* २ स पुत्र झाला. तो चण्डीच्या प्रासादानें झाला म्हणून व त्याचे दर्शनानें रमणीयता प्राप्त झाली एतदर्थ त्याचे नांव मातापितरांनीं "चण्डीराम" ठेविलें. १० व्या वर्षीं त्याचें संगमनेरच्या सराफ घराण्यांतील मुलीशीं त्याचें लग्न झालें. जोशीपणाच्या वृत्तीवर त्याचा निर्वाह चालें. एके दिवशीं त्याच्या वृत्तीच्या गांवांतील पाटील मृत्यू पावला. दानधर्म करण्यास चाण्डीरामानें सुचविलें. तेव्हां "आम्हीं दुःखांत आहों आणि भटास दक्षिणा सुचलीं आहे" असा पाटलाच्या खीनें टोमणा मारिला.

नंतर चण्डीरामचोवास ते शब्द शौचून त्यांनीं आपल्या घरावर + तुळशीपत्र ठेविलें, तें ब्राह्मणाकडून लुटाविलें व ते भिक्षा मागून आपला उदरनिर्वाह करूं लागले.

पुढें संगमनेरास त्यांनीं शेषाद्रि महाराजांस आपले गुरू केले. शके १७२८ त त्यांनीं अकोलें कायमचें सोडिलें व ते प्रवास करूं लागले. ते कधीं चासेस असत, कधीं निमगांवीं जात तर कधीं सेडास रहात.

त्यांचें गुरु शेषाद्रि महाराज समाधि घेण्यास श्री क्षेत्र नाशिक येथें जाणार होते. पण प्रकृति फार बिघडल्यामुळे भीमातटाकीं नासिकच्या रस्त्यावरच सेडास ती घेण्याचें

* २३ फेब्रु. १७७३ इ.

+ चण्डीरामांचें घर अकोल्याचें गांवांतून प्रवरेस जाताना उजव्या हातास निंदान इ. स. १९३७ पर्यंत होतें.

त्यांनी निश्चित केलें. *त्यांनी येथें शके १७३२ माघ वद्य ४१ स वैकुंठवास केला. पुढें चण्डीराम महाराजांस गुरुसमाधि सन्निध खेडासच केदारेश्वराचे मार्गे रहावेसें वाटू लागलें. ते बसत त्या ठिकाणास पर्णकुटिका अथवा मठ म्हणत. तीवर हल्लीं रा. शंकरराव दीक्षितांनीं एक कौलारू छप्पर उभारिलेलें आहे. खेडच्या माळावरच्या दीक्षितांनीं जागा दिल्यावर चण्डीराम महाराजांनीं ब्रह्मेश्वराचे देवळाजवळ व गुरुच्या समाधिजकीं आपला मठ आणिला. विष्णूचे मंदिरामार्गे ते बसण्याची खोली दाखविण्यांत येते. श्री विष्णूचे खालीं गुहा आहे तेथें ते ध्यानस्त बसत.

श्री विष्णूची मूर्ति स्फटिकाची असून अत्यंत सुबक कोरलेली आहे. प्रथम ती वडुध मुक्कामीं यमाजीपंत दाणी यांचे संपर्हीं होती. ती महाराजांनीं स्वतः आणून तिची स्थापना खेडास शेषाद्रि महाराजांचे समाधिमागे व ते ध्यानस्त बसत त्या गुहेचे वर शके १७३४ त गवती छपरिंत केली. महाराष्ट्रीय-ज्ञान-कोष, वि. १२ पृ. ११० वर " भीमेच्या कांठीं चण्डीरामचुवानीं बांधलेलें विष्णुचें देवालय आहे " असें लिहिलें आहे. हे माधवराव रास्ते यांनीं बुवांस बांधून दिलें असें त्यांच्या चरित्रांत आहे. पण मठाचे मालक बाळशास्त्री यांचे सांगण्यांत असें येतें कीं, यमाजी पंतांनीं रुपये १५०० लष्कर ग्वालेरकडून पाठविले त्यांवर व भिक्षेवर चण्डीराम महाराजांनीं तें बांधिलें. श्रीमंत माधवराव रास्ते यांनीं फक्त श्री शेषाद्रि महाराजांची समाधि बांधण्यास पैसे दिले. श्री विष्णूचे देवालय अशा खुबीनें उभारिलेलें आहे कीं प्रत्यहीं सूर्योदयाचरोवर सूर्यांचे किरण श्रीविष्णूचे मुखावर यावेत.

चण्डीराम महाराजांनीं दोन ग्रंथ संस्कृतांत लिहिले. १ भक्तिकल्पलता व २ अद्वय्यात्मविवेक. पहिल्याचें प्राकृत करून रा. दत्तात्रय अनंत आपटे यांनीं चित्रशाळेंत छापविलेलें आहे.

*चण्डीराम महाराजांच्या मठाचे हल्लीं गादिवर असलेले बाळशास्त्री यांचे म्हणणें जग निराळें आहे. ते सांगतात कीं श्रीमंत माधवराव रास्ते यांची इच्छा महाराजांनीं श्रीरुष्णाकाठीं श्रीक्षेत्र बाई येथें समाधिस्त व्हावें अशी होती. त्यांनीं त्यांचेसाठीं समाधिहि बांधविली होती. पण महाराजांचे म्हणणें पडलें कीं अंतःकालीं दक्षिण दिशेस जाऊं नये. चण्डीराम महाराजांचे सन्निध पोहोचवावें. तेव्हां सरंजामानिशी त्यांस खेडास पोहोचतें करण्यांत आलें.

† १२ फेब्रुवारी १८११ इ.स.वी.

महाराजांची कुंडली सारली देतो:-

*

	८	६ रा	
९	७	५ श	
शु १०		४ मं	
गु ११	१		३
कु १२	के १२ चं		२

चण्डीरामबुवांनी वैकुंठवास शके १७७३ पौष शु॥ १४ स केला.† त्यांची पुण्यतिथी प्रतिवर्षी पौष शु॥ १४ धाटाने हल्लींचे मठाचे मालक बाळशास्त्री साजरा करितात. गोकुळ अष्टमीचा उत्सवहि त्यांचेच श्रमाने होतो. सर्व संस्थान त्यांनी निव्वळ भिक्षेवर चालविले आहे. अतिथि यास अन्नछत्र व बैरागी यास सदावर्त त्यांनी चालू ठेविले आहे. मठाचा वगैरे जीर्णोद्धारहि त्यांनी केला आहे.

पाकशाला रा. सा. घमाजी बाळाजी पाा रुकारे, जे. पी., यांचे स्मरणार्थ रा. रामजी घमाजी रुकारे, जे. पी., यांनी शके १८२६ त बांधिली.

चण्डीराम बुवांची समाधि श्री विष्णूचे समोर प्रेक्षकाच्या डाव्या बाजूस व शेषाद्रि महाराजांचे उजवे बाजूस आहे. शेषाद्रि महाराजांच्या समोर नारायणबुवा अथवा नांदबुवा चण्डीराम महाराजांचे गुरुबंधु यांच्या चल पादुका आहेत. त्यांच्या डाव्या बाजूस व प्रेक्षकाच्या उजव्या बाजूस चण्डीराम महाराजांचे शिष्ये रामभटजी पाठक यांची समाधि आहे.

केदारेश्वराजवळील घाट औरंगाबादेकडील एका गृहस्थाने बांधिला. शेजारी सेडकर जोश्यांच्या समाध्या आहेत. त्यांचे घराण्यातील एका बहिंस फार जाच होता. तिचे नांव रेणुकाबाई होतें. कऱ्हाडहून रुसून ती सेडास आली. धरणीस पोटांत घेण्यास प्रार्थना करिताच ती जागच्या जागी गडप झाली. पण तिचा हात खुणेसाठी काहीं काल बाहेर राहिला अशी आख्यायिका आहे. नंतर तिचे तेंधे वृंदावन बांधण्यांत आले. सेडकर घराण्यांत लग्नकार्य निघाल्यास वृंदावनाजवळ प्रथम जाऊन पूजा करण्याचा परिपाठ आजतागायत आहे. दरवर्षी कार्तिक शु॥ १२ स तुळसीचे लग्न लावण्यास सेडकर मण्डळी तेंधे जातात.

* मठातील अप्रकाशित संस्कृत चरित्रांतील कुंडलीशी ही ताडून पाहिली आहे. हे शिवराम शास्त्री पाळंदे यांनी शके १७८४ त पुंरें केले. यांत ११७ श्लोक आहेत.

† ६ जानेवारी १८५२ ४.

मुसलमानी अमदानींत व पुढें मराठी राज्यांतहि खेड चाकण चौन्यायशींत मोडत असे. त्याचा अम्मल चाकणाहून होई.

खेडचीं जुनीं घराणीं

खेडकर जोश्यांची वस्ती येथें ३०० वर्षांवर आहे. पहिलें बूड शके १५३६त आलें असें म्हणतात. लष्कर ग्वाल्हेराचे बाजूनें ते इकडे आले अशी दंतकथा आहे.

त्यांच्या अगोदर जोसकीवृत्ति पाठकांची होती. ती खेडकरांस २००-२५० वर्षांपूर्वी आंदण मिळाली असें म्हणतात.

खेडची पहिली पोलीस पाटीलकी ब्राह्मणाची होती. तो काशीस गेला व मृत्यु पावला. पुढें सांडभर पाटील झाले.

सांडभरांचें पूर्वीचें आडनांव भोर. पण यांनीं सांडीं मारिल्या म्हणून यांस सांडभोर-सांडभर म्हणूं लागले अशी वदना आहे. यांच्या घराच्या पुढें मांगाची प्रतिमा आहे. आपाढांत त्याच्या समोर बकरें, कोंबडें कापितात. घराच्या मागच्या बाजूस बोवा म्हणून दैवत आहे. त्यास सणावारास भात देतात. तो पूर्वीचा सांडणीस्वार म्हणतात.

पोलिस पाटीलकीचा वार्षिक मुशाहिरा ८५४८ आहे.

पहिली मुलकी पाटीलकी परिटाची होती. ती सातकरांकडे आली. थोरले शाहू महाराजांचे वेळेपासून निदान ती त्यांचेकडे आहे. मुलकी पाटलास मुशाहिरा दरसाल रु. ८६ मिळतो.

खेडचें कुलकर्ण चिण्यांकडे होते. हे मूळचे कडूसचे राहणारे.

दाते यांस थोरल्या बाजीरावांचे वेळेपासूनच्या सनदा आहेत.

दीक्षित यांचेजवळ नाना॥ पेशवे यांचेवेळेपासूनच्या सनदा आहेत.

खेडास सत्र जज्ज कोर्ट असून मामलेदार व सत्र रजिस्टर यांच्या मोठ्या कचेऱ्या आहेत. जुन्नर वगैरे ठिकाणांच्या मानांनिं येथें गुन्हे कमी असतात.

भोमेचा पूल इ. स. १९१४ त बांधिला. ओढ्यावरिल त्यानंतर दोन वर्षांनीं बांधण्यांत आला. हे पूल बांधण्यापूर्वी कित्येक इसम व जनावरें वाहून गेलीं होती.

खेडचीं हवा साधारण बरी असते. पाऊस सरासरी २५ इंच ३७ मॅट पडतो.

खेडास २२ वाड्या आहेत. त्यांची नांवेः—१ कोहीणकर वाडी, २ तिन्हीवाडी (सांडभरवाडी) ३ आरुडेवाडी ४ सालील पाचारणेवाडी ५ माळेगांव ६ जैदवाडी ७ जरेवाडी ८ वरील मांबुरवाडी ९ तुकार्डीची वाडी १० बरेवाडी ११ कोतवालवाडी १२ सालील मांबुरवाडी १३ थिटेवाडी १४ राक्षेवाडी १५ पडाळीची वाडी १६ टाकळकरवाडी १७ होलेवाडी १८ धर्मरायाची मंजरे वाडी १९ वरील मांजरेवाडी २० मालधे

वाडी २१ म्हसेवाडी २२ आरबुज वाडी. दोन वाड्या उठल्या आहेत त्यांचीं नांवे १ वरील पाचारणे वाडी २ टोपेथळ वाडी. सेड व सर्व वाड्या धरून लोकसंख्या इ. स. १८७२ त ६४४६ १८८१ त ७०१५, १९११ त ८०५६ व १९२१ त ७०१३ भरली. यावहून अलीकडे लोक वोट भरण्यास मुंबईस वगैरे जातात हे सिद्ध होते.

सेड हे सेड तालुक्याचे मुख्य ठिकाण आहे.

इ. स. १७६३ त म्युनिसिपॅलिटी स्थापन झाली होती. पण ती पुढे मोडली. हल्लीं फक्त ग्राम पंचायत आहे.

दवाखाना इ. स. १८७६ त उघडण्यांत आला. इ. स. १९२८ त यांत १२ आंत राहणाऱ्या व ८८९८ बाहेर राहणाऱ्या रोग्यांस औषधोपचार करण्यांत आले.

येथे एक वैद्याई आहेत. खेरीज रा. साळी यांचा दवाखाना आहे.

जांत मराठी सातव्या इयत्तेपर्यंत शिक्षण दिले जाते अशी एक शाळा असून तींत ३०० मुल्ले व १२ शिक्षक आहेत; या शाळेंत इंग्रजी ३ व्या इयत्तेपर्यंत शिक्षणाची सोय सरस्वती मंदिराने केलेली आहे.*

मुलींची शाळा एक आहे तींत ९२ मुली आहेत. ३ शिक्षकिणी* आहेत. अंत्यजांची ही शाळा होती. पण आतां नाही.

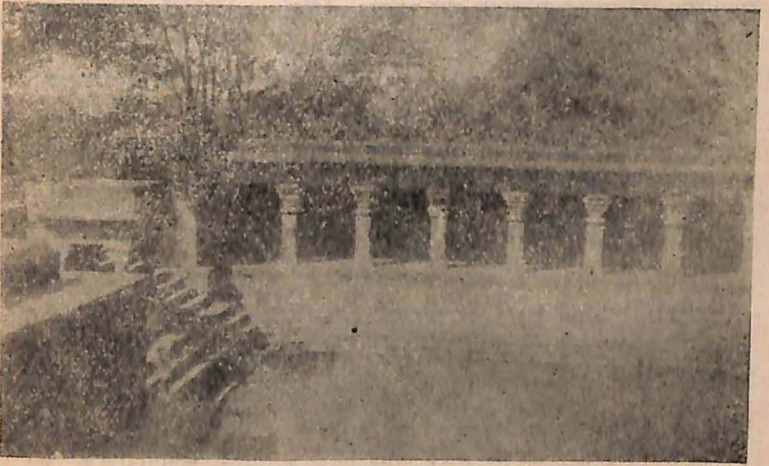
इ. स. १९२६ यांत “सोशल क्लब” स्थापन झाला. हल्लीं त्यांत २५ सभासद आहेत. त्याची इमारत बांधण्याचे काम चालू असून § त्यास व्यायाम घेण्याची संस्था जोडण्यांत यावयाची आहे.

सेडची लोकसंख्या ९५४८ असून, पुरुष ४८७७ व स्त्रिया ४६७१ आहेत मराठी शाळेंतील मुल्ले व मुली मिळून संख्या हल्लीं ३४० असून शिक्षक ९ व शिक्षकिणी ५ आहेत.†

* इ. स. १९२९-३० त. आतां पूर्ण मॅट्रिकपर्यंत शाळा मॉडर्न हायस्कूल सेड नांवाची इ. स. १९४५ पासून सुरू झालेली आहे तींत १४३ मुल्ले व ३२ मुली = १७५ मुल्ले-मुली आहेत.

§ हल्लीं ही इमारत पुरी झालेली आहे. [श्री. द. र. खारकर.]

† इ. स. १९४६ त श्री. द. र. खारकर, बी. ए. यांनी पुरविलेली माहिती.

श्रीसिद्धेश्वराचे देवालयासमोरील श्रीभागीरथी— खेड

[पृ. ६५-६६ पहा.]

छायाचित्र १९२९-३०, च. रा. गुप्ते

सांभार पौंच-परिचय

1. Economic History of the Bombay Deccan and Karnatak (1818-1868). Price Rs. 8/—
2. Period of Transition (1818-1826). Price Rs. 6/—

[Sole Agents— Deccan Book Stall, Poona 4.]

डॉ. आर्. डी. चोक्सी यांची वरील दोन्ही पुस्तके मराठ्यांचा आर्थिक आणि सामाजिक इतिहास अभ्यासण्यास फार उपयुक्त आहेत. आतांपावेतो अप्रसिद्ध अशा अस्सल इंग्रजी कागदपत्रावरून डॉ. चोक्सी यांनी पहिले पुस्तक लिहिले व दुसऱ्यांत ही अस्सल साधने प्रकाशित केली. पेशवाई गेल्यानंतर ब्रिटिश सरकारने आपल्या राज्यकारभाराची दिशा ठरविण्यासाठी ज्या गोष्टी केल्या त्यांची हकीकत मराठे साम्राज्याच्या उत्तर इतिहासाचाच एक भाग म्हणता येईल. हा विषय घेऊन साधार पंथरचना केल्याबद्दल आम्ही डॉ. चोक्सी यांचे मनःपूर्वक अभिनंदन करतो.

३. सरदार सखाराम हरि गुप्ते—ले. य. रा. गुप्ते, किं. ३ रु.

बेटगावच्या ऐतिहासिक ग्रंथ-प्रकाशन-समित्याने प्रसिद्ध केलेले हे चरित्र आहे असे ऐकूनच ' पां. गो. रा. ' च्या पंथांतले (म्हणजे दादाप्रेमी अतएव नानाद्वेषी) हे असावे असा साहाजिकच ग्रह होणार आहे. तथापि महाराष्ट्राला सुपरिचिन असलेले वयोवृद्ध संशोधक श्री. यशवंतरावजी गुप्ते यांनी आपल्या इतिहासप्रसिद्ध गुप्ते घराण्याची व विशेषतः त्यांनील रणशूर सखाराम हरीची सायंत माहिती देण्यासाठी हे पुस्तक लिहिले आहे हे कळल्यास अभ्यासक आवर्जून ते वाचतील. रात्रोचादादाची फार मोठी सजावट करण्याच्या प्रयत्नांत त्याचा शूर व स्वामिनिष्ठ सरदार जो सखाराम हरि म्हणजे चरित्रनायक त्याला अधून अधून जागा मिळाल्यामुळे, आठवणी-आख्यायिका-बखरी-इतिहास-पत्रे इ. च्या संभारांची सांधणी असतांही चरित्रग्रंथ बाधिसूद झाला नाही असे मोठ्या स्नेदाने म्हणावे लागते. सखाराम हरि गुप्ते यांची अप्रतीम स्वामिनिष्ठा आणि अचाट पराक्रम ही मराठ्यांच्या इतिहासांत चमकणारी असतांही राज्यकर्त्या मालकांवरुद्ध ते गेले म्हणूनच त्यांना आपत्ति भोगाव्या लागल्या. आपल्या शत्रूच्या गोटांनील माणसाला कितुरी म्हणून सरकारने किती छळावे, त्याला तुहंगांत अ वर्ग द्यावा की क वर्ग द्यावा, यासंबंधी नियम त्या त्या सरकारचे हेतू आणि कितुरी व्यक्तीचे सामर्थ्य यावर अवलंबून राहाणार ! तेव्हां कारभारी नानाने सखाराम हरीला अमानुष छळले हा त्याच्या चारित्र्याला मोठा काळिमा आहे, असे मानणे कितपत न्याय्य होईल याचा विचारच करावा लागेल. असो. सखाराम हरी-

विषयीं सर्व जातींच्या महाराष्ट्राला अभिमानच वाटला पाहिजे यांत शंका नाही. त्यांचे कर्तृत्व पाहून जदुनाथ सरकार प्रस्तावनेत लिहितात त्याप्रमाणे प्रभु आणि भट यांमधील जुने (ग्रामण्याचे) तंटे आणि गैरसमज यांची आतां लाज वाटून ते गाडले गेलच पाहिजेत.

श्री. गुप्ते यांनीं आम्हां वर दर्शविल्याप्रमाणे राघोबादादांच्या पराक्रमाची आणि गुणांची जी अवास्तव स्तुति केली आहे तीमुळे त्यांचा चरित्रनायक मागे पडलेला दिसतो. सर जदुनाथांचेहि हेच मत आहे. पहा :

“ I therefore gladly commend Mr. Y. R. Gupte's book to the public, though I entirely differ from him in his estimate of Rāghobā Dādā, whose incompetence during the northern campaign of 1756-59 and character and habits throughout life disgusted me when studying the original sources of the history of that period. He was no hero. ”

असो. एखाद्या ऐतिहासिक व्यक्तीला किती महत्त्व द्यावे हा ज्याचा त्याचा प्रश्न आहे. श्री. गुप्ते यांनीं वंशावळी, सूची, चित्रं, टीपा वगैरे मोठ्या कसोशीनें देऊन इतिहास ग्रंथमालिकेंत एक नवे सुंदर पुष्प ओवले आहे. त्यांनीं योजलेले इतिहासग्रंथ प्रसिद्ध करण्यास त्यांना दीर्घायुसारोग्य लाभो व महाराष्ट्राला त्यांच्या संशोधनशील सहवासाच चिरकाल लाभ घडो असें इच्छितो.

4. Bibliography of the Indological Studies 1942—

George. M. Moraes. The Kokan Institute of Arts and Sciences— Bombay. Price Rs. 12/8—

झेवियर कॉलेजच्या या प्राध्यापकांनीं १९४२ सालांतील भारतीय इतिहास आणि संस्कृति यासंबंधीचे ग्रंथ आणि लेख यांची तयार केलेली ही बहुमोल सूची किती परिश्रम घेऊन बनविली असेल याचा निर्वाळा सूचीकारच देऊ शकतील. अशा सालोसालच्या सूची तयार व्हाव्या, ही अपेक्षा वाजवी आहे पण अशीं कामे हाती येणार किती ! त्यांना मदत किंवा सहकार्य किती लाभतें ! तेव्हां प्रा. मोराएस यांचे आभार मानले पाहिजेत. १९४३ ची सूचीहि ते संपादित आहेत.

४ मुंबई विद्यापीठ ग्रंथालयांतील संस्कृत प्राकृत हस्तलिखितांची वर्णनात्मक सूची खंड १ व २ कर्ता—प्रो. जी. व्ही. देवस्थळी—नासिक. संस्कृत व प्राकृत भाषांतील वाङ्मय किती मोठे आहे याची नीटशी कल्पना सर्वसामान्य सुशिक्षित मनुष्यालाहि असेल असे वाटत नाही. ती येण्यासाठी तंजावरचा सरस्वती-महाल, मद्रासचे हस्तलिखित संग्रहालय, भांडारकर ओरिएण्टल रिसर्च इन्स्टिट्यूट किंवा आपले भा. इ. सं. मंडळ यांचे हस्तलिखित संग्रह प्रत्यक्ष पाहिले पाहिजेत. पण

तसे करणे प्रत्येकास शक्य होतेंच असें नाही. वरच्या प्रकारच्या सूची पाहिल्या म्हणजे त्यांस अशा ग्रंथसंग्रहांची कांहींशी कल्पना येईल. पण या अवाढव्य वाङ्मयापेकी शेंकडा दहा तरी ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत कीं नाहीत कोण जाणें ! बरे, जे प्रसिद्ध झाले ते ग्रंथ सर्वच्या सर्व गुणदृष्ट्या पहिल्या प्रतीचे आहेत असेंहि म्हणतां येत नाही. ज्यानें त्यानें आपली मति व रुचि यास अनुसरून ग्रंथप्रकाशन केलें आहे. यामुळे हजारे पहिल्या प्रतीचे ग्रंथ अजून अप्रकाशित आणि शेंकडों अजून अज्ञातहि आहेत व असतील. असे ग्रंथ ज्या संग्रहांत आहेत त्यांच्या तपशीलवार याद्या प्रसिद्ध न झाल्या तर ते आहेत हे तरी कसें समजावें ! ह्या दृष्टीनें अशा याद्यांच्या प्रकाशनाचे महत्त्व फार आहे हे ओळखून मुंबई विद्यापीठानें आपल्या संग्रहीं असलेल्या सुमारे २४०० हस्तलिखितांची ही वर्णनात्मक सूची प्रसिद्ध केली, हें त्यास भूषणावह आहे.

शेंकडों संस्कृत-प्राकृत ग्रंथकारांच्या कालाचा निश्चय अजून व्हावयाचा आहे. त्यांच्या आयुष्याची रूपरेखा व ग्रंथकर्तृत्व यांच्या विषयी स्पष्ट कल्पना अद्याप आमहांस व्हावयाची आहे. त्यांच्या ग्रंथांचा दर्जा कोणता हें कळून घ्यावयाचें आहे. हें सर्व समजण्यास अशा वर्णनात्मक सूचींचा फार उपयोग होतो. अशा सूची नीट तपासल्या तर आपरेकटमध्यें न नोंदलेले असे किती तरी ग्रंथकार नव्यानें माहीत होतात व संस्कृत-प्राकृत-वाङ्मयाच्या अवाढव्यतेची अधिक कल्पना येते.

भारत-इतिहास-संशोधन-मंडळ-पुरस्कृत-ग्रंथमाला

- (१) मठगांवचा शिलालेख पृ. २४३-कै. रा. व. बांबर्डेकर. रु. २ व रु. १०१४
- (२) पर्णालपर्वतप्रहणाख्यानम् पृ. ५०-कै. स. म. दिवेकर. रु. ०१० व ०८
- (३) श्री शिवभारत मूळ व मराठी भाषांतर-पृ. ५८९ मूल्य रु. ६ व ५०१२
- (४) शिवचरित्रप्रदीप पृ. ३२५-कागडी व कापडी. रु. ३११ व ४ आणि रु. ३१३११
- (५) हिंदी शिल्पशास्त्र भाग १ ला. पृ. २००-कै. रा. सा. कृ. वि. वझे रु. ३ व रु. २
- (६) शिवकालीन जंजी शके १५५१-१६५० पृ. २००-कै. ग. स. खरे रु. ५११
- (७) साधन-चिकित्सा पृ. ३२०-वा. सि. बेन्द्रे. रु. ३१ व रु. ३
- (८) ऐतिहासिक पोवाडे पृ. ६१५-य. न. केळकर. रु. ३ व रु. २११
- (९) वाठारकर निंबाळकर-इतिहास पृ. ३०० रु. १११ व १०३०३
- (१०) मुनेश-आख्यान (०१२ व ०११०) (११) कऱ्हाड, (श्री. य. रा. गुणे, बी. ए.) ०८
- (१२) ऐतिहासिक प्रस्तावना पृ. ६००-कै. वि. का. राजवाडे रु. ३ व २०६ ०६
- (१३) राजवाडे यांचे संकीर्ण निबंध (पृ. २९१ श्री. शं. ना. जोशी रु. २ रु. १११
- (१४) राजवाडे संकीर्ण निबंध भाग ३ रा. पृ. २८० श्री. शं. ना. जोशी २ व १०१४
- (१७) पुरंदरे-दत्त, भाग २ रा. उत्तर पेशवाईतील पत्रव्यवहार रु. ३ व रु. २११
- (१८) The Escape of Shivaji from Agra रावसाी देशपांडे-रु. ३ व रु. २११
- (१९) लोककथा, पुस्तक १ लें शं. ग. दाते कापडी, कागडी रु. १११ व रु. १, ११ व ०१४
- (२०) पानसे घराण्याचा इतिहास कै. रा. व. पानसे रु. ३ व रु. २११
- (२१) कै. वासुदेवशास्त्री खरे-चरित्र श्री. दा. मो. मठ रु. २११ व रु. २११
- (२२) लोककथा भाग २ रा. पृ. ८०-श्री. शं. ग. दाते रु. १०८ व १०४ व १०४ व ०१४
- (२३) संपूर्ण भूषण पृ. २३०-श्री. रा. गो. काटे-रु. १०८ व १०४
- (२४) शिवचरित्रसाहित्य संड ३ रा शं. ना. जोशी व ग. ह. खरे पृ. २८२-रु. ३ व रु. २०८
- (२५) राजधानी रायगड पृ. १६४-श्री. वि. वा. जोशी रु. १ व ०१२
- (२६) Shivaji pp. 410-C. V. Vaidya Rs. 3 and Rs. 2-8-0
- (२७) आळंदी पृ. २०-श्री. ग. ह. खरे ०२
- (२८) मठगांवचा शिलालेख : कुडाळप्रांतेतिहास पृ. १६५ वरलावलकर रु. १०२ व ०१२
- (२९) पुरंदरे दत्त भाग ३ रा पृ. २५०-श्री. रु. वा. पुरंदरे ३ रु. व रु. २०८
- (३०) मध्वमुनीश्वराची कविता पृ. २५८-श्री. कै. प्र. व्यं. गुढी ३ व २०८
- (३१) मराठ्यांच्या उत्तरेकडील मोहिमा पृ. ९०-श्री. वि. गो. दिघे रु. १ व ०१२
- (३२) वेदस्तुति आणि स्फुट कविता कृष्णदत्तशास्त्री-किं ०१२ व ०१०
- (३३) ज्ञानप्रदीप पृ. १२५-प्रो. द.
- (३४) पेशवाईच्या सावलीत पृ. ४००
- (३५) मूर्तिविज्ञान श्री. ग. ह. खरे-पृ.
- (३६) आठल्ये घराण्याचा इतिहास-वि.
- (३७) किछे पुरंदर रु. वा. पुरंदरे किं
- (३८) किछे विशालगड पं. वा. शिरवलकर पृ. ९३ किं. १ व ०१२
- (३९) श्रीशिवकाव्य प्र.-ह. वा. भावे, शं. ना. जोशी पृ. २६६-रु. २११ व २
- (४०) गुण्ये घराण्याचा इतिहास वि. व्यं. गुणे किं. रु. १०
- (४१, ४२) वैद्य दत्त संड १ व पुरवणी शं. ल. वैद्य २११ व ३ रु.
- (४३) सेड (जि पुणे) वर्णन (य. रा. गुणे) ०८

Library IAS, Shimla

MR 954 M 289. I A-M 289 IV A

00008976